

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

MÜSLÜMAN KELAMINDA
KİYÂMET ALÂMETLERİ

(Yüksek Lisans Tezi)

DANIŞMAN
Prof. Dr. Erkan YAR

HAZIRLAYAN
Sümevra ÖZKAN

Elazığ-2010

ONAY SAYFASI
T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

MÜSLÜMAN KELAMINDA KİYÂMET ALÂMETLERİ
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Bu tez/..../ 2010 tarihinde jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

DANIŞMAN
Prof. Dr. Erkan YAR

Üye

Üye

Bu Tezin Kabulü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun
...../...../2010 tarih ve sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES
Enstitü Müdürü

ÖZET**Yüksek Lisans Tezi****MÜSLÜMAN KELAMINDA KIYÂMET ALÂMETLERİ****Sümevra ÖZKAN****T.C.****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı (Kelam)****2010; Sayfa: VII+101**

İnsanın, evrenin başlangıçtaki var oluşunun mahiyetini açıklamak için çaba sarf ettiği gibi, evrenin sonu hakkında ikna edici bilgi üretmek için de çaba harcamıştır. Kelam ilmi açısından evrendeki kurulu düzenin bozulmasına ilişkin görüşler, ahirette diriliş öğretilerinin açıklanması bağlamında yer almaktadır. Geleneksel kelam ilminin amacı dinsel inançların akli ve nakli delillerini ortaya koymak olmakla birlikte, kıyâmet alâmetlerine dair geliştirilen öğretilerin delilleri çoğunlukla nakle dayanmaktadır. Bununla birlikte Kur'ân'da kıyâmet alâmetleri hakkında belirleyici ve açıklayıcı bilgiler mevcut değildir. Bu deliller çoğunlukla hadislere dayanmaktadır. Bu nakli delillerin kaynak yönünden doğruluğunun ve anlam yönünden tutarlılığının belirlenmesi, çalışmamızın odak noktasını oluşturacaktır. Buna ilave olarak bu hadisleri ortaya çıkaran psiko-sosyal yapıya işaret edilecek ve bu inançların sosyal temelleri belirlenmeye çalışılacaktır. Gelenek hakkındaki bu incelemelerden sonra, Kur'ân'ın evrendeki kurulu düzenin bozulmasına ilişkin anlatımlar incelenecek ve Kur'ân'ın bu konudaki öğretisi açıklanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kıyâmet, Alâmet, Kur'ân, Kelam

SUMMARY

Masters Thesis

SIGNS OF DOOMSDAY IN THE MUSLIM THEOLOGY

Sümeýra ÖZKAN

T.C.

University of Fırat

Institute of Social Sciences

Branch of Basic İslamic Sciences (Kelam)

2010; Page: VII+101

Produced the most important areas of human knowledge, at the start of the universe to explain the nature of existence as well as about the end of the universe to produce convincing information comes from. Theology in the universe in terms of scientific views on the corruption of the established order, in the context of disclosure of the teachings of resurrection in the Hereafter are located. The purpose of scientific kelam traditional religious beliefs to their mental and transporting the evidence put forth, although signs of apocalyptic teachings about the development of the evidence is mostly based on transport. However apocalyptic signs in the Qur'an about the distinctive and descriptive information is not available. This evidence is mostly based on the hadith. This source of evidence in terms of transportation means in terms of accuracy and consistency of the determination, will be the focal point of our work. In addition, this hadith brings out the psycho-social structure, and this will be pointed to the social foundations of faith are trying to determine. After this review on tradition, established order in the universe of the Qur'an expressions of corruption will be examined and teachings of the Qur'an in this regard will be explained.

Key words: Resurrection, Signs, Quran, Theology

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI	I
ÖZET	II
SUMMARY.....	III
İÇİNDEKİLER.....	IV
KISALTMALAR.....	V
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	6
MÜSLÜMAN KELAMINDA KİYÂMET ALÂMETLERİ.....	6
A-KELAM EKOLLERİNİN ANLAYIŞLARI	6
a. Kıyâmet Alâmetlerine Ehl-i Sünnet Ekolünün Bakışı	6
b. Mu'tezile'ye Göre Kıyâmet Alâmetleri	9
c. Şia'nın Kurtarıcı Beklentisine Dayanan Sistemi	9
d. Ekollerin Nassları Kabulü Açısından Kıyâmet Alâmetleri Öğretileri	15
a. Akli Delillerin Açıklanması.....	16
b. Delil Olarak Kullanılan Hadisler	18
c. Bu Konudaki Hadisleri Ortaya Çıkaran Sosyal Ortamlar	22
d. Kur'ân Ayetlerinin Kalam Ekollerinin Görüşlerine Delil Oluşları Bakımından Çözümlemesi	27
II. BÖLÜM.....	34
KUR'ÂN'DA KİYÂMET OLGUSU	34
A. KİYÂMET ŞARTLARI	34
a. Şart ve Alâmet Kavramları Arasındaki Ayrım	34
b. Saat Sözcüğünün Anlamı	35
c. Kıyâmet Şartlarının Gerçekleşmesi.....	38
c. Kur'ân'da Oluş ve Bozuluş.....	41
d. Evrendeki Kurulu Fiziki Düzenin Bozuluşu.....	45
B- KİYÂMET ALÂMETLERİ OLARAK YORUMLANAN BAZI ANLATIMLARIN ÇÖZÜMLENMESİ	48
a. Ye'cuc Me'cuc'ün Kimliği.....	48
b. Dabbetü'l Arz'ın Anlamı.....	52
c. Ayın Yarılması Olayı (İnşikaku'l Kamer).....	56
d. Psiko-Sosyal Temelde Mehdi İnancı	62
e. İsa'nın Dünyaya İnişi İnancı ve Temelleri	75
SONUÇ.....	92
BİBLİYOGRAFYA	95

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
A.Ü.İ.F.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Ayr.	: Ayrıca
b.	: Bin, İbn
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
D.İ.A.	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Fak.	: Fakülte
h.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
Hz	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İstem	: İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musiki Dergisi
m.	: Miladi
Md.	: Maddesi
m.ö.	: Milattan Önce
m.s.	: Milattan Sonra
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
thk.	: Tahkik
tsz.	: Tarihsiz
v.s.	: Ve Saire
Yay.	: Yayınları
y.y.	: Yüzyıl

ÖNSÖZ

İnsanoğlu varolduğundan bu yana gelecekle ilgili konulara hep ilgi duymuştur. İnsanın içinde varolan bu merakı celbeden konulardan bir tanesi de kıyâmettir. Kıyâmetin ne zaman kopacağı ile ilgili Kur'ân-ı Kerim bize bilgi vermezken, konuyla ilgili hadisler kıyâmet alâmetleri ile ilgili bir çok konuyu ihtiva etmektedir. Aslında Hz. Peygamber'in kendisine kıyâmetle ilgili sorulan soruları cevapsız bırakması, muhatabına "sen kıyâmete ne hazırladın?" ya da, "emanet ehline teslim edilmediğinde" gibi insanı kendiyle ve toplumsal yaşantısıyla ilgili sorgulamaya iten cevaplar vermesi de Kur'ân'ın kıyâmetin "ansızın" kopacağı ilkesiyle ilgilidir. Soru soranın da sorulanın da kesin bir tarih veremeyeceği bu konu tamamıyla gayble ilgilidir ve gayb bilgisi de Allah'ın katındadır.

Çalışmamızda genel çerçeveyi Kur'ân'ın bildirdiği bu prensipler üzerine oturtmaya çalıştık. Kur'ân'ın evrenin yokoluşu ile ilgili canlı sahneleri, ahiret hallerini, cennet-cehennemle ilgili tasvirleri aktarmasının dışında kıyâmetle ilgili bize sunduğu başka bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenle Hz. Peygamber'den gelen haberler de Kur'ân'ın kıyâmetin birdenbire kopacağı ilkesine uygunluğu yönünde değerlendirildi. Kıyâmet alâmeti olarak ifade edilen konuların hangi sosyal olay ve ortamlardan etkilendiği de bu hadisleri anlamaya çalışırken araştırdığımız konulardan oldu. Bu açıdan baktığımızda Hz. Peygamber'den gelen çok sayıda haberin itikadi açıdan değerlendirilmeye tabi tutulması gerektiğinden, bu haberlerle inanç noktasında hükme varılıp varılmayacağı üzerinde durduk.

Çalışmamız giriş ve iki ana bölümü ihtiva etmektedir. Giriş kısmında özellikle son yıllarda çokça zikredildiğini duyduğumuz binyılcılık (millenarianism) düşüncesinin, Hristiyan ve Yahudi kaynaklarında nasıl bir kıyâmet beklentisi içerdiğini, eskatolojik metinlerin dünyanın sonuyla ilgili anlatımlarını, tüm inanç ve kültürlerde görebileceğimiz kıyâmet anlayışının özellikle Batıda nasıl hızlandırılmış bir şekilde kıyâmet çağına insanlığı sürüklediğini vurgulamaya çalıştık.

Birinci bölümde Kelam ekollerinin kıyâmet alâmetleri ile ilgili haberleri nasıl değerlendirdikleri ve ayetleri nasıl çözümledikleri üzerinde durarak, kıyâmet alâmeti olarak kabul ettikleri haberlerin bazı ekollerde inanç ilkesi haline geliş seyrini inceledik. İkinci bölümde ise Kur'ân'da kıyâmet alâmetleri kavramının nasıl

kullanıldığı ve ayetlerin hangi manalara işaret ettiği ve Kur'ân'ın evrenin oluşumu ve yokolması ile ilgili anlatımlarının ilmi verilerle örtüşen yönlerini izah etmeye çalıştık.

Çalışmamızın son kısmını ise Kur'ân'da zikredilen ve kıyâmet alâmetleri olarak yorumlanan bazı anlatımlara ayırdık Özellikle Ye'cüc ve Me'cüc, Dabbet'ül Arz ve İnşikak'ül Kamer Kur'ân'da zikredilen ve kıyâmet alâmeti olarak yorumlanan konulardır. Kur'ân'da zikri geçmemesine rağmen bazı grupların bir iman konusu olarak gündeme getirdikleri Mehdi telakkisinin de nasıl oluştuğu, hangi siyasi ve sosyal zemin üzerine bina edildiği üzerinde de ayrıntılı olarak durmaya çalıştık. Bunun yanında Kur'ân'da üstü kapalı olarak zikredilen Hz. İsa ile ilgili ayetlerin de nasıl kıyâmet alâmeti olarak yorumlandığı konusundaki değerlendirmeleri tesbit etmeye çalıştık.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında her türlü desteğini gördüğüm çok değerli hocam Prof. Dr. Erkan Yar'a şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca maddi-manevi tüm yardımları için aileme ve eşime çok teşekkür ediyorum.

Sümevra ÖZKAN

Elazığ-2010

GİRİŞ

Kıyâmetin kopması, yani dünya hayatının sona ereceği düşüncesi, âhîret inancı olan ilahi dinlerde ortak bir tasavvurdur. Bu nedenle insanlar, tarihte başlarına gelen birtakım felaketleri, önemli sayılan bazı tarihleri, gizem atfedilen bazı dönüm noktalarını kıyâmetin meydana geleceği zamanlar olarak yorumlamaya çalışmışlardır. Çünkü insanlar gelecekte hem korkmuş, hem de büyülenmişlerdir.¹

Hristiyan literatüre baktığımızda dünyanın sonu ile ilgili bilgiler eskatoloji ile ifade edilir. Eskatoloji, sistematik teolojinin bir alt dalı olarak kabul edilmekte olup genel olarak dünyanın sonunda olacak olan olaylar kapsamı içerisinde yer alır. Dünyanın sonunda gelecek olan kurtarıcı, iyilikle kötülüğün son savaşı, Tanrı'nın dünyanın egemenliğini radikal bir şekilde ele geçirmesi, ölüm, ölüm sonrası, yargılama, hesap ceza, cennet, cehennem gibi konular eskatolojinin kapsamına girmektedir.² Hristiyanlar da, Müslümanlar gibi kıyâmetin ne zaman kopacağını Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceğini söylerler. Bu konu İncil'de şöyle ifade edilir:

“Fakat o gün ve saat hakkında ne göklerin melekleri ne de oğul, yalnız Baba'dan başka kimse bir şey bilmez.”³

Ortadoğu dinsel geleneklerinin hemen hepsinde tarihin sonlu olduğu düşüncesi hakimdir. Bu toplumların hiçbirinde ebedî bir tarih algısı yoktur. Nitekim Yahudi ve Hristiyan düşüncesini yakından etkilediği ileri sürülen İran mitolojisinde de gerek zamanı üç döneme ayıran gerekse yine üçer bin yıllık dört döneme ayıran mitolojik kurgularda, nihayetinde dünya yıkılır, yaşam sona erer.⁴

Yahudilik açısından tarih boyuca yaşanan en mutlu dönem olan Davud'un soyundan olan bir kurtarıcı, Mesih gelecek ve onun yıkılan krallığını yeniden canlandıracaktır. Onun bu krallığı ise kıyâmete kadar yeryüzünde hüküm sürecektir. Dolayısıyla Yahudilerin Altın çağı beklenen “Mesih” dönemidir. Aynen İran mitolojisinde Zerdüş'tün soyundan gelen Saoşyant gibi, Davud'un soyundan gelmesi

¹ Baş, Eyüp, “Binyılcılık ve Osmanlı Toplumunda Hicri Milenyum Kıyamet Beklentisi ile İlgili Bazı Veriler” *Dini Araştırmalar Dergisi*, c.7, Sayı: 21, Ankara, 2005, s.163.

² Baş, Eyüp, a.g.m., s.164.

³ Matta, 24/36; Markos, 13/32.

⁴ Baş, Eyüp, a.g.m., s.166.

beklenen eskatolojik kurtarıcının kuracağı krallık döneminin süresinin de bin yıl mı olacağı ise net değildir.⁵

Hristiyanlıkta binyılcılık (millenarianism) olarak kendisini gösteren anlayış kaynağını Yeni Ahit'teki Vahiy kitabından alır. Vahiy kitabı yazarı dünyanın sonuna doğru gerçekleşecek şiddetli olayları, Mesih'in gelişini, bin yıllık dönemi ve yeni Kudüs'ün kuruluşunu detaylarıyla anlatır. Mesih'in gelişi öncesi olması gerklı olaylardan söz eder. Ayrıca bu dönemde yeryüzünün yaşayacağı katliamlardan ve insanların toplu jenosidinden bahseder; gökten yağacak olan kanla karışık dolu ve ateşten ve bunun dünyanın üçte birini nasıl yakıp yok edeceğinden söz eder. Yine bu kitap, bütün kötü güçlerin ve kralların bir araya toplanacakları Armagedon ile kötü güçlerle ülkelerinin iyi (tanrısal) güçlerce nasıl yok edilecekleri hakkında bilgi verir.⁶

İlk dönem birçok düşünür üzerinde etkili olan metinler sonraları, Mormonlar, Adventisler ve Yehova Şahitlerinde de binyılcı hareketler olarak kendisini göstermiştir.⁷ Hristiyan geleneğinde Mesihçi ve Binyılcı (milenyarist) olarak tanınan mezhepler, İsa'nın ikinci gelişine ve dünyanın sonuna ilişkin beklentiler çerçevesinde ortaya çıkmıştır.⁸

Mormonizm ABD'de ortaya çıkan bir tür yeni dindir ve Hristiyanlıktan türemiştir. Kurucusu Joseph Smith'in Tanrı'nın vizyonunu gördüğüne ve geleceği öğrendiğine inanılır. Mormonik gelecek öngörülerinde İsa'nın gelişinden önceki olaylara öncelik verilir. Çünkü gelecekteki olayların akışı hızı, İsa'nın ikinci gelişini de hızlandıracaktır.⁹

Başta ABD olmak üzere, dünyanın dört bir tarafındaki çeşitli Hristiyan grupların (özellikle de evanjeliklerin), dünyanın sonuna ilişkin kutsal metinlerde anlatılan bu olayların olmasının an meselesi olduğuna inandıkları ve bunların önemli bölümünün bu hadiseleri kendi yaşamları esnasında görecekleri beklentisini taşıdıkları da bilinmektedir. Aslında bu beklenti de, yine Yeni Ahit metinlerine uygun bir beklentidir. Bizzat Pavlus bile ilk dönem cemaatiyle Mesih'in ikinci gelişinin kendi yaşamları esnasında olacağına inanmışlardır. Bu beklentinin altında

⁵ Sarıkçıoğlu, Ekrem, *Dinlerde Mehdi Tasavvurları*, Samsun, 1997, s.34.

⁶ Gündüz, Şinasi, "Hristiyanlıkta Şiddetin Meşruiyet Zeminini", *İslamiyat*, c:5, Sayı: 1, Ankara, 2002, s.39.

⁷ Baş, Eyüp, a.g.m. s.167.

⁸ Gündüz, Şinasi, a.g.m., s.39.

⁹ Karaca, Mustafa, *Evreni Bekleyen Büyük Son Kıyamet*, Nokta Yay., İstanbul, 2006, s. 202-203.

yatan en güçlü neden ise, Mesih'in gelişiyle birlikte, o sırada hayatta olan hristiyanların hiç ölmeden birdenbire dünyevi ölümlülük giysilerinden sıyrılacakları ve ölümsüzlük niteliğine kavuşacakları inancıdır.¹⁰

Dünyanın sonunu bekleyen akımlar içerisinde dikkati en çok çeken hiç şüphesiz intihar kültürleri olmuştur. 1978 yılında Güney Amerika'da Jim Jones liderliğindeki 918 Peoples Temple üyesi (276'sı çocuk) hep birlikte ölüme yürümüştü. 1993 yılında yine ABD'de David Koresh'e inanan 80'in üzerinde Branch Davidians üyesi ölümle trajik bir şekilde buluşurken geride sadece Batı'nın değil, tüm dünyanın ortak bilincine kazınan bir tecrübe bıraktılar.¹¹

Son dönemlerde kıyâmet kehanetleri ve bu düşünceler etrafında oluşan akımlara yenileri eklenmeye devam etmektedir. Çok daha yakın zamanlarda Harold Camping isimli Hristiyan propagandası yapan birisinin, büyük bir radyo istasyonu aracılığıyla Hz. İsa'nın geleceğini haber verdiği, üstelik 15-17 Eylül 1994 olarak tarihi belirlediğini iddia ettiği bilinmektedir. Bu konuda "1994?" ve "Hazır mısınız?" isimli iki kitap da yayınlayan Camping'in kıyâmet için belirlediği süre geçince yine de İsa'nın çok yakında geleceğine yürekten inandıklarını ifade ettikleri görülmektedir.¹²

Hindu inancında da dünyanın sonuyla ilgili kehanetlere rastlamaktayız. Ancak Hindular dünyanın sonu olduğuna inanmazlar. Onlara göre sürekli bir devinim vardır. İlk çağ olan Satya Yuga, ardından Treta Yuga ve Dwaper Yuga çağları gelecektir. En son çağ da Kali Yuga'dır. Ancak bundan sonra bitişin ardından tekrar bir başlangıç olacak ve yeniden Satya Yuga çağı başlayacaktır.¹³

Hindu kutsal kitabı olan Bhagavad Gita'nın bir bölümünde tanrı Vişnu'nun dünyaya bir Avatar olarak doğumu veya enkarnasyonu anlatılır, Vişnu insanlığı kurtarmak, kötülüğü yok etmek ve Dharma yani yasayı yeniden oluşturmak için gelmiştir. Çünkü insan toplumu moral ve kültürel değerlerini yitirmiştir ve neyin doğru neyin yanlış olduğundan haberdar değildir.¹⁴

10 Gündüz, Şinasi, a.g.m., s.40.

11 Köse, Ali, *Milenyum Tarikatları*, Truva Yay., İstanbul, 2006, s.61-62.

12 Adem, Süleyman, *Kıyamet Sendromu*, Q-Matris Yay., İstanbul, 2003, s. 178-179.

13 Nirun, M. Ata, *Geçmişten Günümüze Kıyamet Almanacağı*, Kozmik Yay., İstanbul, 2005, s.330.

14 Nirun, M. Ata, a.g.e., s.330.

Kutsal metin Puranalar'da Avatarların ve Avatar Vişnu'nun öyküleri anlatılır ve gelmiş olan son Avatar Buda'dır. Geleceğin avatarı ise Kalki'dir.¹⁵

Dünyanın sonu ile ilgili anlatımlara aşağı yukarı bütün kültürlerde rastlamamız mümkündür. Ağırlıklı olarak Hristiyan kaynaklı mezheplerde kendisini gösteren inançların temelini Kutsal Kitaplardan da almış olsa kehanetlerle süslendiğini görmekteyiz. Ancak daha ilginç olanı “büyük son” beklentisini senaryolaştıran ve bu durumu hızlandırmaya çalışan akımların varlığıdır. Özellikle Amerika'da Jerry Falwell ve Hal Lindsey gibi halkı etkileyen kişilerin Tanrı'nın bizden, insanlık tarihini sona erdirecek amansız bir savaşa girmemizi istediği gibi ifadeleri vardır.¹⁶

Jerry Falwell “Armedon bir gerçektir, acı bir gerçek” diyor. “Biz son nesil olan uç neslin bir parçasıyız. Bütün tarih zirveye ulaşıyor.” Falwell, Armedon'da “son çatışma olacak ve sonra Tanrı evreni yok edecek. Tanrı bu dünyayı, gökleri, yeryüzünü yıkacak” diyor. Milyarlarca insanın Armedon katliamında yok olacağını da sözlerine ekliyor.¹⁷

Amerikan halkı üzerinde de aynı kanaat hakimdir. Çeşitli zamanlarda yapılan anketler de bu sonucu desteklemektedir. 1998'de yapılan bir ankette Amerikan halkının %51'inin yani yarıdan fazlasının insanın kendi eliyle ürettiği felaketin medeniyeti yok ettiğine inandığını belirtmektedir.¹⁸

Vaizlerin hararetle bekledikleri Kıyametin büyük bir savaş sonrasında olacağı inancı, Hz. İsa'yı da atına binmiş nükleer başlıklı bir savaşçı olarak milyarlarca kafirin canını almaya çalışan bir general olarak tasvir etmektedir. Yeryüzünde yaşayan 6 milyar insandan sadece Hristiyan ve Yahudilerle ilgilenen kabileci bir Tanrı vardır. Tanrı şu anda 14 milyonu bulan Yahudi'yi “dünyevi”, bir milyar civarındaki Hristiyanı da “semavi” bir çizgiye yerleştirmiştir. Diğer 5 milyar insan ise Armedon'da ölmelerini dileyinceye kadar Tanrı'nın gözlem alanı dışındadır.¹⁹

Hristiyan vaizlerin de dünyanın gidişatıyla ilgili olumsuz bakışlarının, her şeyin gittikçe kötüye gideceğine dair inançlarının ve bu gidişat ile ilgili hiçbir tavır sergileme gayretinde olmamalarının temelinde dünyanın sonunda olacak olan büyük

¹⁵ Nirun, M.Ata, a.g.e., s.330.

¹⁶ Hallsell, Grace, *Tanrı'yi Kıyamete Zorlamak*, çev. Mustafa Acar-Hüsni Özmen, Kim Yay., Ankara, 2002, s.13.

¹⁷ Hallsell, Grace, a.g.e., s.14.

¹⁸ Hallsell, Grace, a.g.e., s.14.

¹⁹ Hallsell, Grace, a.g.e., s.139.

yıkıma bir hazırlık olduğunu anlıyoruz. Bu inanç Tanrı'nın barışı sağlamak için bizden bir şey yapmamızı istemediği, aksine yeryüzünde büyük bir nükleer savaşı başlatmamızı istediği gibi tehlikeli bir düşünceyi de kolayca eyleme geçirmeyi desteklemektedir. Dünya üzerinde yaşanan siyasi olayların ve yıkıcı savaşların da bu minval üzerinden değerlendirilmesi yanlış olmayacaktır.

I. BÖLÜM

MÜSLÜMAN KELAMINDA KİYÂMET ALÂMETLERİ

A-KELAM EKOLLERİNİN ANLAYIŞLARI

Kur'ân'da kıyâmet, dünya hayatının sonu olarak bildirilmiş, ayetlerde kıyâmetin kopuş anında meydana gelecek olan kozmik olaylardan bahsedilmiştir. Kıyâmet anında yeryüzünün, dağların, gökyüzünün ve insanların halleriyle ilgili tasvirler gözümüzde canlandırılmasına karşın, kıyâmet alâmetleri olarak bize sunulan bir ifade yoktur. Geleneğin kıyâmet alâmetleri olarak yorumladığı bazı ifadeler de Kur'ân'da zikredilmiş olup bunların Kıyâmet alâmeti olduğuyula ilgili ayetlerde açık bir vurgu bulunmamaktadır. Burada hadislerin açıklayıcılığı devreye girmiştir. Kıyâmet alâmetleri olarak bilinen mevzuların açık ifadelerini sayıları onlarca olan haberlerde görmekteyiz. Bu haberlerin itikadi değeri ve sıhhat derecesi son derece önem arz etmektedir. Bu noktada kelim âlimleri çok hassas davranmışlar ve itikadi hükme varmak için bir mevzunun Kur'ân ve mütevatir haberle bildirilmesi gerektiğini söyleyerek en azından kıyâmet alâmetleri ile ilgili hadislerin ahâd oluşları bakımından zan ifade edeceği ve zan ifade eden bilgilerin de itikad için esas teşkil etmeyeceği gibi ihtiyatlı bir yaklaşımda bulunmuşlardır.

Bu noktada kelim ekollerinin önemli kutuplarını oluşturan Ehl-i Sünnet, Mu'tezile ve Mehdi anlayışıyla kendisini fark ettiren Şia'nın kıyâmet alâmetlerine yaklaşımları ve ilgili nasları yorumlayışları konuyu genel bir çerçeveye oturtmamıza yardımcı olacaktır.

a. Kıyâmet Alâmetlerine Ehl-i Sünnet Ekolünün Bakışı

Erken dönem müelliflerinin eserlerinde kıyâmet alâmetlerine değinen ilk kişi olarak İmam Azam Ebu Hanife'yi (ö.150/767) görmekteyiz. O İslâm akaidine dair yazılmış ilk eserlerden olan *el-Fıkhu'l Ekber*'de "Deccal, Ye'cuc Me'cuc, güneşin batıdan doğması, İsa'nın gökten inmesi ve sahih haberlerle gelen diğer kıyâmet alâmetleri hakır ve vaki olacaktır" ifadesini kullanmaktadır. Ebu Hanife'nin itikadi

görüşlerini *el-Usulü'l Münife li'l İmam Ebi Hanife* adlı eserde derleyen Beyazizade Ahmed Efendi (ö.1098/1687), bu eseri “Eşrâtu’s-Saâ” başlığı ile bitirmektedir.²⁰

İlk dönem kelimcilerinden Tahavi'nin (ö.321/933) meşhur Akîdesinde, “Deccal, İsa'nın nüzülü, güneşin batıdan doğması ve dâbbet'ül arzın yerden çıkması gibi kıyâmet alâmetlerine inanırız” denilmektedir.²¹ Yine aynı dönemden Ebu Abdullah Hüseyin b. Hasan el-H âlimi (ö.403/1012) *el-Minhac fi şuabi'l-iman* isimli eserinde bu konuya emsallerine göre daha geniş yer vermekte “kıyâmetin, Eşrât-ı saat denilen mukaddimelerinin olduğunu söylemektedir. Bunlardan, Deccal'in çıkışı, İsa'nın yeryüzüne inişi, Ye'cuc Me'cuc, dâbbet'ül arz ve güneşin batıdan doğuşunu sayarak büyük alâmetler olarak nitelendirmekte; ilmin kalkması, cehaletin artışı, içki tüketiminin çoğalması, kadınların ve erkeklerin hemcinsleri ile yetinmesi, binaların yükselmesi, ümmetin sonradan gelenlerinin öncakilere lanet okuması gibi kıyâmetin küçük alâmetleri olarak nitelendirilen emareleri saydıktan sonra da bunların her biri hakkında rivayetlere ve bu rivayetler hakkındaki çeşitli mütalaara yer vermektedir.²²

Kıyâmet alâmetlerine işaret eden ayetlerin tefsirine Maturidi'nin *Te'vilât*'ında yer verilmiştir.²³ Mâtürîdî, Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhul-Ekber* adlı eserinde Deccâl, Ye'cûc ve Me'cûc, güneşin batıdan doğması ve Nüzûl-i İsa diye saydığı bu dört kıyâmet alâmetine ilave olarak Dabbetü'l-Arz ve Duhâmı da sayarak ayet ve hadislerde bildirilen alâmetlerin sayısını altıya çıkarmıştır.²⁴

Nesefî'nin (ö.508), *Tebşirâtü'l-Edillesi*'nde toplam on bir sayfa civarında sadece şefâat ve kabir azabının ispatı konuları, aynı müellifin *et-Temhîd* adlı eserinde ise şefâat, kabir azabı ve rü'yetullah konuları yer almaktadır. Yine Nesefî'ye ait *Bahru'l-keîâm* adlı eserde on sayfa civarında sadece bazı âhiret hallerine temas edilmiş, kıyâmet ve alâmetleriyle ilgili konulara değinilmemiştir.²⁵

²⁰ Beyazizade, *el-Usulü'l-Münife li'l-İmam Ebi Hanife*, thk. İlyas Çelebi, İstanbul, 1985, s.121.

²¹ İbn Ebi'l İzz el-Hanefî, *el-Akidetü't-Tahaviyye ve Şerhi*, çev. M.Beşir Eryarsoy, Guraba Yay., İstanbul, 2002, s.430.

²² Halimi, *el-Minhac, fi Şuabi'l-İman*, Daru'l Fikr, 1979, c. I, s. 422-431.

²³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, (thk. Fatıma Yusuf Haymî), I-V, 2004,c. II, s.197; c.III, s. 355.

²⁴ Malkoç, Mehmet, *Klasik Dönem Maturîdiyye'de Kıyâmet ve Ahiret*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009,s.32.

²⁵ Malkoç, a.g.e, s.32.

Ömer Neseîî (ö.537) Akâid isimli meşhur eserinde kıyâmet alâmetlerinden Dabbetü'l Arz, Deccal, Ye'cuc Me'cuc, güneşin batıdan doğması ve Hz. İsa'nın nuzulünün Eşrât-ı saat'den olduğu zikredilmektedir.²⁶

Ebu'l Berekat Neseîî (ö.710) ise, meşhur "Umde" sinde, Semiyat kısmında, "Hz. Peygamber'in bildirdiği Deccal'in ortaya çıkışı, Dabbetü'l arz, Yec'uc ve Me'cuc, Hz. İsa'nın dünyaya dönüşü, güneşin batıdan doğuşu gibi hususlar gerçektir" ifadelerini kullanır.²⁷

Son dönem kelimacılarından Abdullatif Harputi ise *Tenkihu'l Kelam fi Akaidi Ehli'l İslâm* adlı eserinde kıyâmet alâmetlerine genişçe yer vermiş, büyük ve küçük alâmetler şeklinde taksimatta bulunmuştur. İlmin kalkması, cehaletin yaygınlaşması, içki ve zinanın artması, helal ve harama riayetin azalması, öldürme ve fitne olaylarının artması, insanlar arasında şefkat ve merhamet duygularının azalması, akraba ziyaretlerinin ortadan kalkması, dini hayatın zayıflaması, sefihlerin meşhur, salih kişilerin de önemsiz hale gelmesi gibi olayları küçük alâmetler olarak zikrederken; Huzeyfe b. Esid el-Gıfari'den gelen on alâmet hadisini de büyük alâmetler kısmında ifade etmiştir. Harputi bu alâmetler için de: "Şariin şöhret derecesine ulaşan haberlerle haber verdiği ve gerçekleşmesi mümkün olan alâmetlerdir" der. Dolayısıyla bunları tasdik edip iman etmek gerektiği görüşündedir.²⁸

Görüldüğü üzere klasik kelim literatüründeki eserlerde kısmen de olsa yer bulan kıyâmet alâmetleri üzerinde çok fazla irdeleme yapılmaksızın genel kabul eğiliminde kendini göstermiştir. Özellikle Ehl-i Sünnetin haber-i ahâd ile ilgili tutumları da bunda etkili olmuştur. Ahâd haberin hem ameli hem de itikadi açıdan hükümde kabul edilişi kıyâmet alâmetleri ile ilgili gelen çok sayıda hadisin aynen kabulüne sebep teşkil etmiştir.

²⁶ Muhammed Nuru'l Arabi, *Neseîî Akaid Şerhi*, haz., Mehmet Serhan Tayşi, Marmara Üniv. İlahiyat Fak., Yay., İstanbul, 1993, s.45-46.

²⁷ En-Neseîî, Ebu'l Berekat Ahmet b. Mahmud, *el-Umde fi'l-Akaid*, çev., Temel Yeşilyurt, Kubbealtı Yay., Malatya, 2000, s. 66.

²⁸ Harputi, Abdullatif, *Tenkihu'l-Kelam fi Akaid-i Ehli'l-İslam*, çev. İbrahim Özdemir-Fikret Karaman, T.D.V. Elazığ Şubesi Yay., Elazığ, 2000, s.287-296.

b. Mu'tezile'ye Göre Kıyâmet Alâmetleri

Müslüman kelim düşünceğinde akli tavırlarıyla ön plana çıkan Mu'tezilenin kıyâmet alâmetleri ile ilgili genel görüşlerinin Ehl-i Sünnete paralel olduğunu söyleyebiliriz. Genel olarak Mu'tezile Hz. İsa'nın nüzulü, duhan, deccal, inşikak-u'l kamer gibi kıyâmet alâmetleri olarak zikredilen konuların tümünü kabul etmiş görünmektedir.²⁹

Kadı Abdulcebbar (ö/415), Hz. Peygamber'in müstakbel hadiselerden söz etmesini nübüvvetine delil teşkil eden mucizeler olarak görür.³⁰

Zemahşeri ise, *Keşşaf* adlı eserinde Muhammed suresi 18. ayeti yorumlarken, şart kavramına alâmet manası vermiş ve bu alâmetleri de başta Hz. Peygamber'in gönderilmesi, ayın yarılması, duhan olarak örneklendirmiştir. Eserinde nakillere yer veren Zemahşeri, Kelbi'den rivayetle, "malın çoğalması, ticaretin artması, yalanın artması, akraba bağlarının azalması, cömertliğin azalması ve kötülüğün yaygınlaşması" olarak kıyâmet alâmetlerine yer vermiştir.³¹

Hz. İsa ile ilgili anlatımlarda da Zemahşeri Yahudilerin O'nu öldürmediğini, Allah'ın O'nu semaya kaldırdığını ifade etmiş ve gökten inmesiyle ilgili rivayetleri aktarmıştır. Ehl-i kitaptan O'na iman etmeyen kimsenin kalmayacağı, tek bir din olacağı onun da İslâm olacağı Hz. İsa'nın zamanında Deccal'in helak edileceği ve Mesih'in kırk sene yeryüzünde kaldıktan sonra öleceği ifade edilmiştir.³²

Dabbe ile ilgili anlatımlarda da teferruatlı tasvirlerin yapıldığını görmekteyiz.³³ Bu da Mu'tezile'nin genel itibariyle kıyâmet alâmetleri konusunda aykırı bir tutum içinde olmadıklarını göstermektedir.

c. Şia'nın Kurtarıcı Beklentisine Dayanan Sistemi

Şia fırkalarının, müslümanların ve özellikle sünnilerin üzerindeki tesirini en bariz şekilde, mehdilik nazariyesinde ve onun bir benzeri olan Hz. İsa'nın gökten inişine inanmakta görmek mümkündür. Ehl-i Sünnet beklenen mehdî üzerinde Hz. İsa'nın inişi kadar durmamaktadır. Bunun sebebi de Hz. İsa'nın inişi ile ilgili Kur'ân-

²⁹ Zemahşeri, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer (ö.538/1144), *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1977, c.III, s. 534.

³⁰ Abdulcebbar, Ebu'l Hüseyin, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, (nşr. Abdülkerim Osman), Kahire, 1965, s.575.

³¹ Zemahşeri, a.g.e., c. III, s.535.

³² Zemahşeri, a.g.e., c.I, s.581.

³³ Zemahşeri, a.g.e., c. III, s.160.

ı Kerim’de geçtiği söylenen ayetlerin te’vil edilmesiyle bu inancın daha da kuvvet kazanmış olmasıdır.³⁴

Öte yandan Ehl-i Sünnete göre mehdi, hidayete eren manasında her devirde müslümanların içerisinde, onları fikirleri ve sözleriyle doğru yola götürecektir, dini ayakta tutacak bir kimsedir. Bu anlamda mehdi bu kişiye sıfat olarak izafe edilen bir kelime olmaktadır.³⁵ Ehl-i Sünnetin mehdi meselesini dini iyi bilen kimsenin sıfatı şeklinde anlamaları ve bu vasfı taşıyan kimsenin Şii olup olmamasına bakmaksızın değerlendirmelerine karşın, Şii’likte ise Mehdi, dini ve ilmi imamdan alır ve mutlaka birinci imam Hz. Ali’nin soyundan gelen sonuncu imam olan Muhammed Mehdi’dir.³⁶

Mehdilik inancının doğuşu iki amile bağlanır:

1.İslâmi topluluğun dışından gelen tesir: Bu tamamen Yahudi menşelidir. İlyas peygamberin göğe kaldırıldığı ve O’nun yeryüzüne adaleti getirmek için ahir zamanda döneceği inancıdır ki, Şia’daki gizli imamlar inancının tam örneğidir. Bu tesirin Yahudi menşeli olduğunu İbn Hazm da vurgulamaktadır.³⁷

Bu Yahudi tesiri ilk önce Hristiyanlıkta kendini göstermiştir. Hz. İsa’nın ahir zamanda tıpkı mehdi gibi döneceği inancı Hristiyanlar arasında yayılmıştır.³⁸

2. Müslüman toplumun kendi arasındaki siyasi çekişme ve kavgalarının tesiri: Sıffin’dan sonraki olayları kısaca hatırlayacak olursak; Hz. Ali’nin Kufe’de şehit edilmesinden sonra Kufe halkı Hz. Hasan’a biat etti. Aynı sene Hz. Hasan Muaviye b. Ebi Süfyan ile anlaşarak hilafetten çekilip Medine’de ikamete karar verdi. Birliğin sağlanması sebebiyle bu seneye cemaat senesi adı verildi. H. 61 senesinde Hz. Hüseyin ailesi ile birlikte Kerbela’da şehit edildi.³⁹

Şia’nın ileri gelenleri hem halifeliğin elden gidişi hem de Şii’lerin bu olaylara ciddi ye’se düşmelerinden hareketle, gruplarının dağılmasını önlemek ve idareyi tekrar ele geçirmek amacıyla halkın arasında Ümeyye oğullarının yıkılacağı söylemlerini yaygınlaştırdılar. Bu söylemler yeterli gelmeyince, Şii’ler insanları

³⁴ Atay, Hüseyin, *Ehl-i Sünnet ve Şia*, A.Ü.İ.F.Yayımları, Ankara, 1983, s.116.

³⁵ Turan, Ahmet, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Sidre Yay., Samsun, 2000, s.69.

³⁶ Turan, a.g.e., s.70.

³⁷ İlhan, Avni, *Mehdilik*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1993, s.37.

³⁸ İlhan, a.g.e., s.37.

³⁹ İlhan, a.g.e., s.38.

etrafında toplayacak bir lider geleceğini telkin etmeye başladılar. Bu lidere dini vasıflar da vererek, imam ve masumluk sıfatlarıyla destek arayışlarını sürdürdüler. Emevilerin de yaptıkları işkence ve zulüm halkın böyle bir beklenti içerisine girmesini kolaylaştırdı. İlk Şiiiler için söylenmesi gereken çok önemli bir ayrıntı da şudur: Mehdi'yi ileride gelecek bir Şii hükümetinin sembolü olarak algılamışlardır. Bu algı zamanla yerini gerçek manadaki Mehdi'ye bırakmıştır. Bundan sonra da bu beklenti bir inanç halini almıştır.⁴⁰

Mehdilik inancını besleyen iki kavram vardır ki bunlar, Ric'at ve Kurtarıcı kavramlarıdır. Gizli iken zuhur edecek veya ahir zamanda yeniden hayata dönecek olan bir kimsenin, fiziki olarak düşünülmesi inancı olan Ric'at, çok kuvvetli dini ve siyasi bir liderin mevcudiyetine bağlıdır. Adeten sağlam irade ve düşünceden mahrum olan halk toplulukları bu liderin çekici ışığına şuursuzca kapılırlar. Bu aşırı sevgi liderlerinin de onlar gibi bir gün öleceğine inanmalarına engel olur. Ölmemiş olduğuna inandıkları liderlerinin kaybolduğu ve bir gün tekrar geleceği inancı filizlenmeye başlamıştır.⁴¹ Ricat inancı o kadar derinleşmiştir ki, Mehdi Muhammed b. Hasan el-Askeri'nin ordusunda bulunmak için Şia İsna Aşeriyye kolu dualarında hararetle ölümlerinden sonra bu dünyaya döndürülmeleri için Allah'a yalvarırlar.⁴²

Ric'at Allah'ın "ölenlerin bir bölümünü öldükleri surette dünyaya getireceğine, böylece de bir bölümün yükseltileceğine, bir bölümün alçaltılacağına, gerçeklerin haklı olduklarının, bazı âlimlerin haksız bulduklarının meydana çıkacağına" inanmaktır.⁴³

Ric'atın Şii inancının esası olduğunu ve buna inanmayanın Şii olmadığını söyleyenler de vardır. Buna mukabil, Ehl-i Sünnet Ric'ati asla kabul etmez. Şii İmamiyye'ye göre ric'at bir gerçektir. İmamiyye, dünyaya döndürülecek kişilerin, imanda en üstün olanlarla fesada en aşağı derecede bulunanlar olduğunda inanmaktadır. Nebi (s.a.v.), Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin ve diğer imamlar ile onların düşmanları olan Ebu Bekir, Ömer, Osman, Muaviye ve Yezid gibileri Mehdi'nin zuhurundan sonra dünyaya ric'at edeceklerdir. İnsanlara düşmanlık edenlere,

40 İlhan, a.g.e., s.37-39.

41 İlhan, a.g.e., s.29-30.

42 İlhan, a.g.e., s.34.

43 Fığlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1980, s.131.

haklarını gasp edenlere veya onları katledenlere azab olunacak ve bunlar sonra tekrar ölecekler; kıyâmet gününde tekrar dirileceklerdir.⁴⁴

Ignaz Goldziher, ric'at fikrinin bizatihi Şia tarafından ortaya konmuş veya onlara has bir fikir olmadığını ifade ettikten sonra, “pek muhtemeldir ki bu inanış, İslâm'a Yahudi ve Hristiyan tesiriyle girmiştir. Yahudi ve Hristiyanlara göre peygamber İlia göğe yükseltilmiştir ve ahir zamanda hak ve adaletin savunucusu olarak dünyaya geri gelecektir...” demektedir.⁴⁵

Ric'at fikrinin İslâm'a, şahsiyeti oldukça karanlık ve belki meçhul bir kimse olan Abdullah b. Sebe vasıtasıyla sokulduğu rivayetleri de hayli yaygındır. Bu rivayetlere göre o, önce Hz. Peygamber'in ric'at edeceğini ileri sürmüş ve demiştir ki: “Gariptir, insanlar İsa'nın döneceğine inanıyorlar da Muhammed (s.a.v.) 'in döneceğini kabul etmiyorlar. Hâlbuki Allah: 'Ey Muhammed! Kur'ân'a uymayı sana farz kılan Allah, seni döneceğin yere döndürecek'tir'⁴⁶ buyurmaktadır. Öyle ise Muhammed (s.a.v.) dönmeye İsa'dan daha layıktır.” Yine rivayetlere göre o, aynı şeyleri daha sonra, muhtemelen şehid edilmesini müteakip Hz. Ali hakkında da ileri sürmüş ve böylece onun ric'atine inananlar olmuştur.⁴⁷

Ric'at, İslâm kültüründe Ehl-i Sünnet tarafından kabul edilmemiş, sadece Şii fırkalarında revaç bulmuştur.⁴⁸

Bu inancın ortaya koyduğu diğer bir kavram da Beda' dır. Beda' da, ortaya çıkarılmak, görünmek, bir işi yapmaya niyetlenmişken bilgi yahut zan bakımından o işten vazgeçip, başka bir işi yapmaya kalkışmak anlamlarına gelir. Kısaca beda' “zuhur” manasına gelir.⁴⁹

Beda' inanışı, İmamiyye'de Cafer es- Sadık'ın oğlu İsmail yüzünden ortaya çıkmıştır. Rivayete göre es-Sadık, önce oğlu İsmail'in imametinden söz etmiştir. Ancak onun, daha kendi sağlığında ölmesi üzerine, “Allah oğlum hakkında izhar ettiği hiçbir şeyde izhar etmemiştir” demesi beda' inanışının esasını teşkil etmiştir.

44 Turan, Ahmet, a.g.e., s.114; Fırlalı, Ethem Ruhi, *İmamiyye Şiastı*, Selçuk Yay., Ankara, 1984, s. 222.

45 Fırlalı, *İmamiyye Şiastı*, s.222.

46 Kasas, 28/85.

47 Fırlalı, Ethem Ruhi, *Mesih ve Mehdi İnanıcı Üzerine*, Ehl-i Sünnet Tetkikleri (Aylık Dergi), Eksen Yay., İstanbul, 1989, s.290.

48 Fırlalı, *Mesih ve Mehdi İnanıcı Üzerine*, s.288.

49 Fırlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, s.131-132.

İmamiyye'ye göre, "Allah dilediğini bozar; dilediğini de ıspat eder"⁵⁰ buyurmaktadır. Böylece Allah, "maslahata uygun tarzda" izhar ettiği şeyi, sonra imha edip ayrı bir tarzda izhar edebilir.⁵¹

Şia'da Hz. Peygamber ailesinden dini alanda ıslahat yapacak ve dünyada adaleti tesis edecek olan mehdi'nin gelmesini bekleme ve geleceğine inanma başlangıçtan beri yaygın ve asli inançlardan biridir. İlk devirlerden itibaren hemen bütün Şii fırkalarında, mehdi kabul edilen şahsın gaybeti yahut geçici bir süre gözden kaybolmasının ardından toplum içine dönerek işlevini yürüteceğine inanılmıştır. Genellikle Ehl-i beyt'ten gelen bir kısım imamlar, yaşadıkları dönemlerde kendilerinden bekleneni yerine getirememişlerse de mensupları onların ikinci gelişlerinde bu görevleri ifa edeceklerine inanmışlardır.⁵²

Mehdi telakkisi Şia'nın üç ana fırkası olan, Zeydiyye, İsmailiyye ve İmamiyye'de farklı boyutlarda gelişme göstermiştir. Zeydiyye mehdilik fikrine iltifat etmemiş, ancak bazı Zeydi gruplar Muhammed en-Nefsuzzekiyye, Muhammed b. Ca'fer es-Sadık ve Muhammed b. Kasım et- Talekan gibi liderlerin ölümlerinden sonra mehdi olarak dönüp gerekli işlevlerini yerine getireceklerini iddia etmişlerdir.⁵³

Mehdi tasavvuru III. Yüzyıldan itibaren İsnâaşeriyye arasında kökleşmiş, bu fırkayı diğerlerinden ayıran önemli bir inanç esası haline gelmiştir. İsnâaşeriyye'nin benimsediği mehdi inancında, zuhur ettiği anda Ehl-i Beyt düşmanlarından intikam alma fikrinin yanı sıra gaybet döneminde bulunduğu ve zuhur edeceği ana kadar taraftarlarına, mazlumlara, düşkünlere ve hastalara yardım ettiği telakkisi de büyük önem taşır.⁵⁴

İsmailiyye mensupları, İsmail'in ölmediğini, geri dönerek dünyayı ıslah edeceğini ileri sürmüşlerdir. Şia içinde mehdi fikrinin en esaslı savunucuları olarak İmamiyye gösterilebilir. Şia'nın hemen her fırkasında gizli imam mehdidir. Bu gizlilik de mutlaka bir gün son bulacaktır. O ilahi bir yardımla ortaya çıkacaktır. Gizli imamın ortaya çıkışı sadece dünyayı zulüm ve haksızlıklardan kurtarıp

⁵⁰ Rad, 13/39.

⁵¹ Fığlalı, İmamiyye Şiası, s.224.

⁵² Öz, Mustafa, "Mehdilik" md., *D.İ.A.* c. XXVIII, Ankara, 2003, s.385..

⁵³ Öz, a.g.e., s.385..

⁵⁴ Yavuz, Yusuf Şevki, "Mehdi" md., *D.İ.A.* c. XXVIII, Ankara, 2003, s.372.

temizlemek manasını taşımaz. O aynı zamanda muhtelif hükümdarlar eliyle çok çeşitli haksızlıklara uğratılan Al-i Beyti de zafere kavuşturacaktır.⁵⁵

Mehdi geçmiş peygamberlerin bir çoğunun özelliklerini taşır. Mesela; Nuh (a.s.)' in ömrünün uzun oluşu, İbrahim peygamberin doğumunun gizli oluşu ve insanlardan ayrı uzlette oluşu, Musa peygamberin korku ve gaybeti, İsa peygamberin hakkında insanların ihtilaf etmeleri, Eyüp peygamberin türlü dertlerden sonra feraha kavuşması ve Muhammed (s.a.v.)' in kılıcı ile çıkıp halkı hidayete, doğru yola sevketmesi ve kendi yolunda yürütmesi, Mehdi'nin üzerinde taşıdığı sıfatlardandır.⁵⁶

İmamiyye'de özellikle İsnâaşeriyye fırkası beklenen mehdinin Hz. Ali evladından on ikincisi olduğuna inanır. ⁵⁷ İmamiyye Allah'ın zamanımızda, yeryüzünde kulları içerisindeki halifesinin, el-Kaim el-Muntazar'ın zulüm ve adaletsizlikle dolmuş dünyayı eşitlik ve adaletle dolduracak olan kişi olduğuna inanırlar.⁵⁸ Bu grup III. (IX.) yüzyılın son çeyreğinden başlayarak IV.(X.) yüzyılda kendisini diğer gruplardan ayıran on iki imam anlayışını ve sonuncusunun mehdi olup gaybete çekildiğini ortaya koymak üzere çeşitli deliller geliştirmişlerdir.⁵⁹

Bu gaybete göre, Muhammed b. Hasan, babası Hasan el- Askeri'nin vefatı üzerine evlerindeki mahzene girerek gözden kaybolmuş ve bugün Şii geleneğinde, on ikinci imamın buraya girerek gözden kaybolduğuna inanılır. Şiiler, onun halen sağ olduğuna ve kıyâmetten önce mehdi sıfatıyla zuhur edip zulümle dolmuş olan dünyada adaletle hükmedeceğine inandıklarından, Samerra'daki Biru'lgaybe isimli mahzenin yanında toplanıp dönüşü için dua ederler. On ikinci imamın kayboluşundan itibaren başlayan bu dönem “gaybet dönemi” olarak bilinir.⁶⁰

Şii akaidinin kilit taşlarından biri olan mehdilik inancı, hemen bütün Şii fırkalarında farklı tezahürlerle kendisini göstermektedir. Ancak Zeydilik dışında, diğer Şii fırkalarında mehdilik, gizli imamların değişmez vasfı gibidir. Buna göre onlar, “gizli” olmalarına rağmen, “zahir” imamların bütün ruhi ve manevi vasıflarını taşımaktadırlar. Gizlilikleri bir gün mutlaka son bulacak ve İlahi inayetle ortaya

⁵⁵ İlhan, a.g.e., s.45.

⁵⁶ İlhan, a.g.e., s.45-46.

⁵⁷ İlhan, a.g.e., s.70.

⁵⁸ Şeyh Saduk, *Risalet'ül-İtikati'l-İmamiyye*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1978, s.111.

⁵⁹ Üzümlü, İlyas, “İsnâaşeriyye” md., *D.İ.A.*, c. XXIII., İstanbul, 2001, s.146.

⁶⁰ Fığlalı, Ethem Ruhi, “İsnâaşeriyye” md., *D.İ.A.*, c. XXIII., İstanbul, 2001, s.143.

çıkacaklardır. Onların zuhuru, yalnızca dünyayı zulüm ve haksızlıklardan kurtarmakla kalmayacak, aynı zamanda hükümdarların ezdiği Al-i Beyt'i zafere kavuşturacaktır.⁶¹

İsnaaşeriyye şiasınca benimsenen mehdi inancı ile muhafazakâr âlimlerin baskısı altında Ehl-i Sünnet çoğunluğuna sirayet eden mehdi inancı arasında-mehdinin Muhammed b. Hasan olması, halen hayatta bulunması ve Hz. Hüseyin'in muhaliflerinden intikam alması dışında- fonksiyonları açısından özde bir farkın olmadığı görülür. Bu durum mehdi inancının Ehl-i Sünnet'e Şia'dan intikal ettiği ihtimalini güçlendirmektedir. İsnaaşeriyye'nin iddialarını temellendirmek için dayandığı ayetlerin muhtevasında mehdi inancını destekleyici bir beyan bulunmamaktadır.⁶²

Dünyanın son zamanlarında adı, soyu, nitelikleri ve icraatı belli bir kurtarıcının geleceğine ilişkin açık bir nas bulunmadığı, aklın da bunun mevcudiyetine hükmetmediği düşüncesinden hareketle mehdinin zuhurunu kabul etmeyenler arasında Kadı Abdulcebbar bulunmaktadır.⁶³

Mehdi inancı dini deliller açısından sübut bulmamış bir konu olmasının yanında, İslâm tarihinin akışında da birçok olumsuzlukların kaynağı olmuştur. Siyasi iktidara göz diken pek çok kimse mehdi olduğu iddiasıyla ortaya çıkıp müslümanların sosyal birliğini parçalamış ve savaşlara yol açmıştır. Hareket noktası olarak ileri sürülen iddiaların aksine mehdi inancı insanların zulme karşı eyleme geçmesini sağlamak şöyle dursun, harekete geçilmesini engellemiş, kitleleri mehdii beklemeye itmiş, zulmü mehdi dışında birinin yok edemeyeceği düşüncesini zihinlere yerleştirmiş ve müslümanları çözümsüzlüğe sürüklemiştir.

d. Ekollerin Nassları Kabulü Açısından Kıyâmet Alâmetleri Öğretileri

Temelde kıyâmet alâmeti olarak yorumlanan olayların bir çoğu ayetlerden değil, ilgili hadislerden çıkarılarak bir inanç akîdesi haline getirilmiştir. Bu noktada alâmetleri inanması zorunlu birer prensip haline getiren de mezheplerin rivayetleri değerlendirme biçimiyle ilgilidir. Ehl-i Sünnet için hadisler, bir istidlâl kaynağıdır. Bu da mütevatir ve ahâd oluşu ile alakalı olarak itikadi hükme bağlanmıştır.

⁶¹ Fığlalı, *Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine*, s.293.

⁶² Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.e., s.373.

⁶³ Kadı, Abdulcebbar, *el-Muğnî fî Ebvâbi't Tevhîd ve'l Adl*, c.XX/2, s.183.

Bakillani ve Bağdadi gibi ekolün önde gelen isimleri, haber-i vâhidin ilim değil, zan ifade ettiğini söylemektedirler.⁶⁴ Dolayısıyla akaid konularında değil, ameli konularda geçerli sayılabilir görüşündedirler.

Ebu Berekat Nesefi (ö/710) de ahâd haberin yalana ihtimali olduğunu söylemekle birlikte, söz konusu haberle amel edilebileceğini de belirtmiştir.

Bunu yanında eş-Şafii, Ahmed b. Hanbel gibi âlimler ise haber-i vâhidin itikadi konularda da hüccet olabileceğini söylemektedirler.⁶⁵ Bu genel kanaat, ahiret ve kıyâmetle ilgili anlatımların da tevatür derecesine ulaşamamış olsalar da kabulü ve inanılması zorunlu ilkeler haline gelmesine neden olmuştur.

Mu'tezile'de haber-i vâhid ile ilgili, zan ifade etmesinden dolayı zaruri ilmi gerektirmeyeceği görüşü hakimdir. Kadı Abdulcebbar'a göre, taabbudi konularda haber-i vâhidlerle amel etmek caizdir. Ancak akla muhalif bir şey Resulullah'a isnad edilirse, O'nun böyle bir şey söylemediğine hükmetmek gerekir. Şayet söylemişse de başkasından hikâye yoluyla söylemiştir. Bu takdirde de alınmayabilir. Şayet te'vil imkânı varsa te'vil edilir.⁶⁶

Meselenin özü, görüldüğü gibi bize kadar ulaşan haberlerin Hz. Peygamber'e ait olup olmadığını tesbit noktasında birleşmektedir. Kelamcıların ortak görüşü tevatürün bunu tesbit yolu olduğu şeklindedir.

Genel kanı, tevatür derecesine ulaşmamış bir haberin zan ifade ettiği ve şüphe üzerine de itikadi bir esas koyulamayacağı üzerinedir. Bu nedenle kıyâmet alâmetleri ile ilgili anlatımları da bu çerçevede değerlendirmek doğru olacaktır.

B- KELAM EKOLLERİNİN ÖĞRETİLERİNİN KAYNAKLARI

a. Akli Delillerin Açıklanması

Kelamcılar genel itibariyle âlemin gerçekliğini ortaya koyarken âlemin hâdis olduğu ve bir yaratıcıya delalet ettiğini ortaya koymaya çalışır. Örneğin Nesefi, hâdisi açıklarken şöyle der:

“Hâdis; varlığının başlangıcı olan, başka bir ifadeyle yokken var edilen anlamındadır. Bu durum âlemin her cüz'ü için geçerlidir. Ki bu cüzler içine arazlar,

⁶⁴ Sarıtoprak., Zeki, *İslam'a ve Diğer Dinlere Göre Deccal*, Yeni Asya Yay., İstanbul, 1992, s.137.

⁶⁵ Sarıtoprak, a.g.e., s.139.

⁶⁶ Abdulcebbar, *Şerhu Usuli'l Hamse*, s.768.

cevherler, heyula, âlemin unsurları, filozofların ezeliğine inandıkları felekler, ay, güneş, zaman, boşluk v.s. girmektedir. Dolayısıyla bunların tamamı hâdistir.⁶⁷

Görülen âlemdeki tüm varlık türleri hâdis olarak kabul edildiğine göre, zaman içinde oluşan ve bir plana göre meydana gelen her şeyin bir sonunun da olması gerekmektedir.

Filozofların ve Kerramiye'nin yaygın olan düşüncesinin aksine İslâm kelamcıları, kâinatın ebedî olmadığı düşüncesindedirler. Bu da şu anlama gelmektedir ki, ezeli olmayanın ebedî de olmaması gerekir. Çünkü ezeli olmayanın mahiyeti daima yokluğa kabiliyetlidir. Bu kabul, o mahiyetin gereklerinden olunca da mahiyet daima yokluğa kabiliyetli olur.⁶⁸

Kelamcıların, her sonlu ve sınırlı bütünün hâdis olduğunu söylemeleri, âlemin de kendisini oluşturan parçaların sonluluğu sebebiyle sonlu olduğu tezini ortaya koymuştur. Bu delil, Maturidi, Kindî, ve İbn Hazm tarafından kullanılmıştır. Kindî de zamanın sonluluğunu kullanarak âlemin hudusuna gitmeye çalışır.⁶⁹

İbn Hazm âlemin sonradan var olduğu ve bir yaratıcıya muhtaç olduğu noktasında geliştirdiği beş delilden sonuncularında şunları ifade etmektedir:

“Âlemin başlangıcı ve sonu bulunmasaydı, onu sayısal bakımdan ya da tabiat bakımından belirleyemez ve dolayısıyla var olan şeylerden bahsederken, birinci, ikinci ya da üçüncüden söz edemezdik. Oysa böyle bir şey, nesnelere sayabilmemiz ve birinci ile sonuncu nesnelere işaret edebilmemiz gerçeğine aykırıdır. O halde âlemin bir başlangıcının bulunması gerekir.”⁷⁰

Bütün kelamcılar ve Müslüman filozofların çoğunluğu dünyanın ‘sonlu’ olduğu düşüncesini kabul etmişlerdir. Bunların kullandığı standart delil de tatbiki delildir.⁷¹

Görüldüğü üzere kâinatın varlığı üzerinde derin çıkarımlar yapmaya çalışan mütetekellimler akli olarak da bu âlemin sonlanmasıyla ilgili fikirleri ileri

⁶⁷ Düzgün, Şaban Ali, *Neseî ve İslam Filozoflarına Göre Allah-Alem İlişkisi*, Akçağ Yay., Ankara, 1998, s.68.

⁶⁸ Râzî, Fahreddin, *Muhassal*, çev. Hüseyin Atay, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002, s.132.

⁶⁹ Düzgün, a.g.e., s.107.

⁷⁰ Düzgün, a.g.e., s.108.

⁷¹ Düzgün, a.g.e., s.108; Not: Bu delil, farklı birimlerin örneğin, zaman, mekan, hareket v.s. birbirlerini nasıl etkilediklerini, mesela birinin sonluluğunun, diğerini de getireceği gibi bir anlayıştan hareket etmektedir.

sürmektedirler. Bu da bize göstermektedir ki, nassla bildirilmiş olan ve evrenin sonlanması olarak anladığımız kıyâmet aklen de mümkün görülmekte hatta kaçınılmaz bir gerçek olmaktadır. İlmî verilerin de bu yönde alarm niteliği taşıyan tesbitleri vardır. Özellikle bazı fizikçilerin düşüncesine göre, evren sürekli genişlediğinden, evrenin kütlesi giderek daha geniş bir hacme yayılmakta ve evrendeki çeşitli cisimlerin ürettiği yerçekimi alanlarının şiddeti yavaşça azalmaktadır. Bu çok yavaş bir azalmadır ve etkisi milyonlarca yılda hissedilmeyebilir. Yerkürenin de yer çekim gücü zamanla azalacaktır ve bu da hem genişmesi hem de soğuması anlamına gelmektedir.⁷²

İnsanlığın ve evrenin sonu ile ilgili bilimsel saptamalar sadece güneş ve yıldızlar üzerinde değil, toplumsal ve küresel hadiselerden de oluşmaktadır. Aşırı hava kirliliği, nüfus artışı, enerji kaynaklarının azalması ve canlı türlerinin yok olmaya başlaması gibi üzerinde ayrı ayrı durulabilecek bir çok konu dünyanın gidişatını etkilemektedir.

Küçük bir örnek verecek olursak; Nüfusun kalabalıklaşması ve teknolojinin ilerlemesiyle birlikte ateşin kullanımı arttıkça, uygarlık merkezlerinin hemen yakınlarındaki ormanlar yok olmaya başlar. Bunları korumak da mümkün değil çünkü teknolojiye meydana gelen en küçük bir gelişme enerji ihtiyacını arttırmaktadır. İnsanlar teknolojik gelişmenin peşini bırakmayacaklar ve böylece, bakırın ve kalayın elde edilmesi ısı gerektirecektir. Bu da daha fazla odun anlamına gelmektedir.⁷³ Tüm bu silsile halinde gelen olayların hepsi evrendeki düzenin insan eliyle bozulmasının göstergesidir. Apaçık yaşadığımız ve gözlemlediğimiz haliyle bile kâinatın sonluluğuna çok sayıda işaret bulabilmemiz mümkündür.

b. Delil Olarak Kullanılan Hadisler

İnsan ölünce kendi kıyâmeti kopmuş ve bu dünya hayatı onun için bitmiştir. Ancak asıl büyük kıyâmet ki insanların hepsinin dirilip hesap verecekleri meydana (mahşer) toplanmalarının başlangıç olayıdır. Bu büyük kıyâmet bu dünyanın yıkılması ve onun yerine öteki dünyanın kurulması olayıdır. Bunun ne zaman olacağını Kur'ân 'ın indiği zamandaki insanlar merak edip sordukları gibi kimi de alay olsun diye inanmadığını anlatmak için sormuştur. Kur'ân'ın her iki tarafa kesin

⁷² Asimov, İsaac, *İnsanlığın Geleceği*, Cep Kitapları, İstanbul, 1984, s.50.

⁷³ Asimov, a.g.e., s.341.

cevabı bunun zamanını Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceğidir. Kur'ân kesin cevabı bildirmiş ise de tekrar soranların olması sorunun önemini ifade etmektedir.

Kur'ân'da ve sünnette kıyâmetin vukuunun yakın olduğu, o günün çok dehşetli ve güç olduğu her fırsatta dile getirilmekte; kıyâmetin kopacağı andaki meydana gelecek olan kozmolojik değişimler tasvir edilmektedir. Ancak bütün bu ifadelerle insanın ibret alması, geleceğini düşünmesi ve pişman olacağı davranışları yapmaması gibi ahlaki hedefler amaçlanmaktadır. Kıyâmet alâmetleri konusunda hadislerin aksine Kur'ân'da çok az malzeme bulunmaktadır. Bu noktada Kur'ân'daki yaklaşım ile hadis kitaplarının yaklaşımı arasında bazı farklılıklar görülmektedir.⁷⁴

Kuran-ı Kerim'de kıyâmet alâmetleri kozmolojik değişiklikler şeklinde kıyâmetin bir safhası gibi takdim edilirken, hadislerde sosyal değişim ve ahlaki bozukluklar ile kıyâmetin kopuşu arasında bağ kurulmakta ve bütün bu olaylar kıyâmet alâmetleri olarak sunulmaktadır.

Hadislerde gördüğümüz kadarıyla kıyâmet alâmetleri, "Eşrât-ı saa" tabiriyle ifade edilir.⁷⁵ Bu hadislerde belirtildiğine göre Hz. Peygamber kıyâmetin kopuş zamanını bilmediğini söylemiş, ancak kopmasından önce vuku bulacak olan bazı olayların onun yaklaştığının alâmetleri sayılacağını haber vermiştir.⁷⁶

Ahir zaman peygamberi ve son nebi oluşu itibariyle kıyâmete yakın bir zamanda gönderildiğini açıklayan Resul-i Ekrem'in kıyâmet alâmeti olarak zikrettiği rivayet edilen olayların başlıcaları şunlardır: İlmin ortadan kalkıp cehaletin yerleşmesi, sarhoşluk veren içkilerin yaygınlaşması, zinanın aleni hale gelmesi, köle kadının efendisini doğurması, çobanların zenginleşerek bina yapmakta yarışması, zekat verecek kimse bulunamayacak kadar servetin çoğalması, aynı davayı güden iki büyük topluluğun birbiriyle savaşması, adam öldürme olaylarının ve fitnelerin fazlalaşması, elli kadına bir erkek düşecek kadar kadın nüfusunun artması, Müslümanların kıldan ayakkabı giyen, küçük gözlü ve geniş yüzlü insan gruplarıyla savaşması, insanların hayatlarından bıkararak ölümlere gıpta etmesi, Allah'ın elçisi olduğunu iddia eden otuza yakın yalancı deccalin çıkması, yeryüzünde Allah veya lailahe illallah diyen bir kimsenin kalmaması, gece ile gündüzün birbirine eşit hale

⁷⁴ Çelebi, İlyas, *İtikadi Açıldan Yakın ve Uzak Gelecekle İlgili Haberler*, Kitabevi Yay., İstanbul, 1996, s.60.

⁷⁵ Yavuz, Yusuf Şevki, "Kıyamet Alametleri" md, *D.İ.A. c. XXV*, Ankara, 2002, s.522.

⁷⁶ Buhari, İman, 37.

gelip kopuş zamanının yaklaşması, Ye'cuc ve Me'cuc seddinin açılması Busra'daki develerin boyunlarını aydınlatacak bir ateşin Hicaz bölgesinden çıkması, depremlerin sıklaşması, güneşin batıdan doğması, dâbbet'ül arzın zuhur etmesi, doğuda, batıda ve Arap yarımadasında kara parçalarının batması.⁷⁷

Yine hadislerde bildirildiğine göre kıyâmet ansızın kopacak, bu sırada alışveriş yapanlar işlerini bitirmeden, yemek yiyenler lokmasını ağzına götürmeden, havuz yaptıran kişi havuzuna girmeden ve devesinin sütünü sağan kimse bundan misafirine ikram edemeden kıyâmet kopacaktır.⁷⁸

Hadislerde bazı kıyâmet alâmetleri ile ilgili olan rivayetlerin yakın gelecekle ilgili olarak kıyâmetin başladığını belirten ifadeler olarak görüldüğü söylenebilir.⁷⁹ Örneğin Müslim'de geçen hadiste, güneşin battığı yerden doğması, deccal ve dâbbet'ül arz olmak üzere üç şey çıktığı zaman kişi önceden iman etmemişse, imanı uğrunda bir hayır yapmamışsa, bu andaki imanının fayda vermeyeceği buyrulmuştur.⁸⁰

Yine Müslim'de geçen, “Güneşin battığı yerden doğması, duhan, deccal, dâbbet'ül arz, birinizin başına gelecek ölüm ve hepinizin başına gelecek felaket olmak üzere altı şeyden önce amellere sarılın” buyruluyor.⁸¹

Tahavi'ye göre güneşin alışılmışın aksine muhalif olarak doğması, semada görülecek alâmetlerin ilkidir.⁸²

Başka bir hadiste de Avf b. Malik el Eşcai'den rivayetle Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu rivayet edilir: “Kıyâmetten önce gerçekleşecek altı şeyi sayıyorum: Ölümüm, sonra Beytü'l Makdis'in fethedilmesi, sonra aranızda koyunlar arasında salgın ölümler, ardından çokça ölümlerin olması, sonra malın oldukça artması, öyle ki bir kişiye yüz dinar dahi verilecek olsa yine razı olmaz. Sonra Arap evlerinden girmedik hiçbir ev bırakmayacak olan fitne, sonra sizler ile Sarioğulları arasında bir

⁷⁷ Buhari, “Fiten”, 4-5,22,24, “İtk”, 8, “Cihad”, 95, “Nikah”, 110; Müslim, “İlim”, 8-10; İbn Mace “Fiten”, 25-36; Tirmizi, “Fiten”, 35,42-43.

⁷⁸ Buhari, “Fiten”, 25.

⁷⁹ Çelebi, *İtikadi Açından Yakın ve Uzak Gelecekle İlgili Haberler*, s.71.

⁸⁰ Müslim, “İman”, 249.

⁸¹ Müslim, “Fiten”,128.

⁸² İbn Ebi'l İzz el-Hanefî, *el-Akâdetü't-Tahaviyye*, s.430.

ateşkes antlaşması, onlar bu antlaşmayı bozacaklar ve her birisi altında on ikibin asker olmak üzere seksen sancak altında saldıracaklar.”⁸³

Huzeyfe hadisi olarak meşhur olan, Müslim’in Süfyan b. Uyeyne, Furat el-Gazzaz, Ebu’t-Tufeyl, Huzeyfe b. Esid el-Gıfari yoluyla sahihine aldığı rivayete göre Huzeyfe şöyle demektedir:

“Biz kendi aramızda kıyâmetten bahsederken Hz. Peygamber yanımıza geldi ve ‘ Neyi konuşuyorsunuz?’ diye sordu. Kıyâmetten söz ediyoruz dedik. Hz. Peygamber: ‘ Siz ondan önce on alâmet görmedikçe o kopmayacaktır’ buyurdu. Dumanı, Deccal’i, dabbeyi, güneşin battığı yerden doğuşunu, İsa b. Meryem’in inişini, Ye’cuc ve Me’cuc’u, biri doğuda, biri batıda, biri de Arap yarımadasında olmak üzere üç yerin batacağını, bunların sonunda Yemen’den çıkıp insanları haşrolunacakları yere sürececek bir ateş olacağını saydı.”⁸⁴

Hadis şerhleriyle “fiten” ve “melahim” türü kitaplarda kıyâmet alâmetleri hakkında çeşitli rivayetler Hz. Peygamber’e atfedilir. Bu rivayetlerde ahlaki bozuluşa, dini ictimai hadiseler ve tabiat olaylarına ilişkin oldukça ayrıntılı bilgilere yer verilir.⁸⁵ Nakledilen metinlere göre kıyâmet alâmetleri şöyle gerçekleşecektir: Kur’ân’ın önemi insanlar tarafından unutulacak, namaz kılınmayacak, emanete riayet edilmeyecek, faiz helal sayılacak, seviyesiz ve şahsiyetsiz kişiler yönetici olacak, ebeveyn isyan edilip beyler hanımların emrine girecek, toplumlar geçmişlerine lanet okuyacak, akşam mü’min olarak yatan kişi sabah kafir olarak kalkacak, yöneticiler insanlara zulmedecek, şerrinden korkulan kimselere itibar edilecek, ticareti dürüst olmayan gruplar ele geçirecek, mescidler süslenmekle birlikte ibadete önem verilmeyecek, erkekler erkeklerle, kadınlar da kadınlarla yetinecek, kadınlar sosyal konum açısından ön plana çıkarılacak ve erkekler kadınlara benzemeye çalışacak, açıklık yayılacak, hayasızlık çoğalacak, cihad ve irşad faaliyetleri terk edilecek, sadece din dışı ilimler öğrenilecek, kader inkar edilecek ve fallara inanılacak, liderliğe elverişli kimseler azalacak, ani ölümler çoğalacak, cahiller aynı zamanda dürüst olmayan sufi ve zahidler türeyecek, akrabalık bağları kesilecek, yalancılar

⁸³ İbn Mace, “Fiten”, 25.

⁸⁴ Müslim, “Fiten”, 39; Ayrıca bkz: Tirmizi, “Fiten”, 21; Ebu Davud, “Melahim”, 12; İbn Mace, “Fiten”, 25,28.

⁸⁵ Yavuz, Yusuf, Şevki, “Kıyamet Alametleri” *D.İ.A.*, md, c.XXV, s.523.

tasdik edilip doğru konuşanlara itibar edilmeyecek, kitapların sayısı artacak, yağmurlar ve yıldırımlar çoğalacak, madenler yok olacak.⁸⁶

Çoğu uydurma ve zayıf olan toplumdaki dini, ictimai ve siyasi gelişmeleri yansıtan üslupta olan bu rivayetlerin sayısı yetmiş geçmektedir.⁸⁷ Rivayetlerdeki amaç da kıyâmetin vaktini belirlemek değil, tamamen ahlaki ve sosyal çözümlerin zararını dile getiren bu rivayetlerin kozmolojik bir olay olan kıyâmetle hiçbir ilgisi yoktur.⁸⁸

Bunların bizzat Hz. Peygamber tarafından söylendiğini düşünecek olsak bile, yine de kıyâmet alâmetlerinin kastedildiğini değil, bu rivayetlerde sayılan kötü huy ve alışkanlıkların toplum düzenini çok sarsacağı, bu şekilde dejenere olmuş bir toplumun hayatını devam ettiremeyeceği ve tarih sahnesinden silinip gideceği anlamına gelmesi muhtemeldir. Kıyâmet kelimesinin diğer bir adı olarak kullanılan “saat” kelimesinin işaret ettiği manalardan bir tanesi de “bir neslin yok olması” dır.⁸⁹

c. Bu Konudaki Hadisleri Ortaya Çıkaran Sosyal Ortamlar

Hadis kitaplarında hem kıyâmetten önce vuku bulacak alâmetler hem de İslâm toplumunda çeşitli dini ve siyasi sebeplerle ortaya çıkacak her türlü sosyal kargaşa, savaş ve ölümlerle sonuçlanan olay “fiten ve melahim” başlığı altında incelenmiştir.⁹⁰ İslâm âleminde genel kabul gören kanaate göre ilk fitne Hz. Osman’ın şehadetiyle başlamış, bunu Cemel Vak’ası, Sıffin savaşı, Harici ayaklanmaları, Hare olayı, Haccac b. Yusuf’un Mekke’yi muhasarası ve Abdullah b. Zübeyr’in öldürülmesi gibi olaylar takip etmiştir.⁹¹

Hadis kitaplarında, fitnelerin her birine doğrudan veya dolaylı olarak işaret ettiği öne sürülen bazı rivayetler bulunmaktadır. Mesela Hz. Ömer’in ölümüyle fitne kapısının açılacağını⁹² ve Hz. Osman’a kendisine giydirilecek hilafet gömleğini zâlimlerin keyfi için çıkarmaması gerektiği yolunda Resul-i Ekrem’in tavsiyeleri

⁸⁶ Berzenci, Muhammed b. Abdirresul b. Abdisseyid Haseni Şehrezuri, *el-İşâa li Eşrâtis-Sâa*, çev. Naim Erdoğan, Pamuk Yay., İstanbul, 1983, s. ;Yusuf b. Abdullah el Vabil, *Eşrâtü’s Sâa*, Dâru İbni’l Cevzi, Demmam, 1995, s.179-235.

⁸⁷ Yavuz, Yusuf Şevki, *D.İ.A.*, “Kıyamet Alametleri” md, c.XXXV , s.523.

⁸⁸ Çelebi, *İtikadi Açından Yakın ve Uzak Gelecekle İlgili Haberler*, s.70.

⁸⁹ Ragıp el İsfehani, *Müfredat*, Daru’l Şamiyye, Beyrut, 2002, s.434.

⁹⁰ Çelebi, İlyas, “Fiten ve Melahim” md., D.İ.A., c.XIII, İstanbul, 1996, s.149.

⁹¹ Çelebi, “Fiten ve Melahim” md, D.İ.A., c.XIII, s.150.

⁹² Buhari, “Menakıb”, 25.

bulunduğunu⁹³ belirten rivayetlerin Osman dönemindeki fitnelere işaret ettiği söylenir.⁹⁴

Hav'eb köpeklerinin Hz. Aişe'ye havlayacağını⁹⁵ ve Hz. Peygamber'in Zübeyr b. Avvam'a, "Eğer Ali ile savaşarsan ona zulmetmiş olursun" dediğini bildiren rivayetlerin Cemel vak'asına⁹⁶; yine Resul-i Ekrem'in Ammar'a, "Seni asi bir topluluk öldürecek"⁹⁷ şeklinde hitap ettiğini bildiren rivayetle, "Davaları bir olan iki büyük topluluk savaşmadıkça kıyâmet kopmaz"⁹⁸ şeklindeki beyanının Sıffin savaşına işaret ettiği şeklinde görüşler vardır.

Bu tür haberlerin içeriğine bakıldığında mü'minlerin fitne dönemlerinde yaşadıkları ümitsizlik ve karamsarlık duygularını yansıttığı görülebilir. Rivayetlerin genelinde toplumda giderek yaygınlaşan kötülükler kaderin bir sonucu olarak gösterilmekte, Müslümanlar için çok karamsar bir istikbal görünmektedir. Halbuki bu anlayış İslâm'ın geleceğin parlak olacağını haber veren nasları ile çeliştiği gibi tarihi realiteye de uymamaktadır.⁹⁹

Ayrıca fitne dönemi olaylarından etkilenen rivayetlerde özellikle grupların kendi durumlarını, konumlarını ve iddialarını desteklemek için çeşitli söylemlere ihtiyaç duydukları için Hz. Peygamber'in otoritesinden yararlandıkları da söylenmektedir.¹⁰⁰

Bir de bu rivayetlerle Eski ve Yeni Ahit'teki apokaliptik metinler arasında ilişki kuran bazı yorumlar vardır. Özellikle hadis kitaplarında "Kitabu'l Fiten", "Kitabu'l Melahim", "Eşrâtu's saa" gibi ana konuların apokaliptik kaynaklarda da benzer şekilde geçtiğini görmek mümkündür.¹⁰¹

Apokaliptik kaynaklarla Fiten Edebiyatı arasındaki benzerlikleri inceleyen Mehmet Paçacı'nın söz konusu dönemlerle ilgili olarak Yahudilerin felaketlerle dolu

93 Tirmizi, "Menakıb", 18.

94 Çelebi, a.g.e., s.150.

95 Müsned, VI, 52,97.

96 Çelebi, a.g.e., 150.

97 Müslim, "Fiten", 72-73.

98 Müslim, "Fiten", 17.

99 Çelebi, a.g.e., s. 150.

100 Paçacı, Mehmet, "Hadis'te Apokaliptizm veya Fiten Edebiyatı", *İslamiyat*, c.I, sayı 1, Ankara,1998, s.50.

101 Keleş, Ahmet, "Apokaliptik Hadis Edebiyatı ve Problemleri", *İstem*, Konya, 2006, s.37.

tarihleri ve Hz. Peygamber'in vefatından sonra Raşit halifeler zamanında ortaya çıkan fitne hadiseleri arasında kurduğu bağlantı dikkate değerdir. Paçacı'ya göre, Yahudiler Babilliler tarafından esir edildikten sonra, Perslerin izniyle kutsal topraklara gelince Romalılar tarafından zulüm görmüşler ve bütün bu çektikleri acının bir gün biteceğine, İsrailoğulları'nın Allah'ın hükümranlığını bir gün tekrar kuracaklarına dair umutlarını korumaları gerektiğine inanmaktadırlar. Bu noktada apokaliptik kültür bu ihtiyaca cevap vermiştir.¹⁰² İslâm tarihinde de fitne dönemindeki savaşlar ve ardından kesilmeyen iç kargaşalar ve bunların ortaya çıkardığı dini, toplumsal, siyasi, ahlaki, ekonomik sorunlar devam etmiş ve bu olayların doğurduğu sorunlar, rivayetlerde gelecekte haber verme şeklinde ve belli bir üslupla ifadelendirilmiştir.¹⁰³

Fiten ve apokaliptik kültür arasındaki benzerliğin nerden kaynaklandığının cevabını ise Paçacı eski kültürle yeni kültür arasındaki eskiden yeniye doğru bir geçişliliğin ve bilgi akışının olduğu şeklinde açıklamıştır.¹⁰⁴

Apokaliptik bilgilerin fiten hadiselerine de tesir etmesi hem Güney Arabistan hem de kuzeyde İslâm devletinin genişlemesiyle Filistin ve Suriye kanalıyla olduğu söylenmektedir. Buralarda Aramca ve İbranice hatta Süryanice ve Yunanca metinlerin söz konusu kültürlerin mirasçısı durumunda olan Arapların eline ulaştığı da söylenmiştir. Özellikle Mesih-Deccal tasvirlerinde benzerlikleri görmek mümkündür.¹⁰⁵

Meselenin bir başka yönü de kıyâmet alâmetleriyle ilgili söz konusu haberlerin, özellikle Hz. Peygamber'in bir mucizesi sayılması, konunun kolayca kabul edilmesine ve metin yönünden herhangi bir sorunu gözden geçirmemeye yol açmasıdır. Bu da bunların gerçekten de Hz. Peygamber tarafından mı söylendiği, yoksa başka etkilerle kişiler tarafından sonradan mı oluşturulduğu sorusuna cevabı zorlaştırmaktadır. Söz konu haberlere mucize yönüyle bakıldığında Peygamber'in bunu Allah'ın izniyle gerçekleştirmesi mümkün gözükmemekte ancak bunun peygamberlik misyonuyla nasıl bir ilgisinin olduğunu açıklamak gerekmektedir.¹⁰⁶

¹⁰² Paçacı, a.g.m., s.36.

¹⁰³ Paçacı, a.g.m., s.36.

¹⁰⁴ Paçacı, a.g.m., s.48.

¹⁰⁵ Paçacı, a.g.m., 50-51.

¹⁰⁶ Keleş, a.g.m., s. 37-54.

Özellikle “benden sonra hilafet otuz yıldır” gibi detay veren ifadelerin tarihe nasıl bir katkısının olduğuna da bakılması gerekmektedir. Hz. Peygamber’in gerçekten de buna benzer ifadeler kullanmış olması halinde sahabelerin bu tür rivayetlere şiddetle ihtiyaç duydukları bir dönemde örneğin Hz. Ali’ye karşı muhalefeti durumunda, Muaviye aleyhine kullanılacak bir delil olabilirken, ne Hz. Ali ne de çocuklarından bunu kullandıklarına dair bir haber yoktur.¹⁰⁷

Benzer ifadeler dünyanın sonuyla ilgili metinlere de sızmıştır. Mesela “Dünyanın sonu yedi bin senedir” şeklindeki İbn Zemil rivayeti sened açısından zayıf görülmüştür.¹⁰⁸ Bu tür rivayetler Kur’ân ve Sünnet ile çelişkilidir. Bununla birlikte dünyanın ne kadar ömrü kaldığı ile alakalı rivayetlerin Vehb b. Münebbih ve Ka’b el-Ahbar gibi Yahudi iken Müslüman olan kişilere dayandığı ve israiliyyat kaynaklı olduğu, hadis müekkidlerinin çoğunluğu tarafından da zayıf ve mevzu kabul edildikleri ifade edilir.¹⁰⁹

Hz. Peygamber’e dayandırılan bir başka hadiste de “Kadının efendisini (rebbe) doğurması”¹¹⁰ kıyâmet alâmeti olarak zikredilir. Hadis illetli olduğu ve tek kişi tarafından rivayet edildiği bilinmektedir. Bu nedenle iman meselesine girmemektedir. Eğer bu hadisi ahlaki manada anlayacak olursak, anne babaya itaatsiz, karşı gelme ve onları baskı altına almak anlamında aile ve toplumdaki sarsıntıyı ve bozukluğu ifade ettiği söylenebilir.¹¹¹

Yine “çıplak, fakir, yoksul ve koyun çobanlarının yüksek ev yapmakta yarışmaları”¹¹² da kıyâmet alâmeti olarak zikredilmiştir. İbn Hacer Kurtubi’den naklen, bunları zamanımızda gördük demektir. Kırdan gelip şehirleri istila ederek kimseyi dinlemeyip kanuna bakmadan her türlü servete sahip olmuşlar ve bütün özentileri büyük köşkler yapmak olmuştur diye sözlerine eklemektedir. Altı ve yedi asır önce söylenmiş bu sözler kıyâmet alâmeti olarak olayların yorumlandığını ancak bu zamana kadar da kıyâmetin hala kopmadığını görmekteyiz. Ancak toplum yıkılıp,

¹⁰⁷ Keleş, a.g.m., s.47.

¹⁰⁸ Seyhan, Ahmet Emin, *Hadislerde Kıyamet Alametleri (Envaru'l Aşkın Örneğinde)*, Tuğra Ofset, Isparta, 2006, s.127..

¹⁰⁹ Seyhan, a.g.e., s.127.

¹¹⁰ İbn Mace, “Fiten”, 25; Müslim, “İman”, 1.

¹¹¹ Atay, Hüseyin, *İslam’ın İnanç Esasları*, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara, 1992, s. 206-207.

¹¹² Buhari, “Fiten”, 25; İbn Mace “Fiten”, 25.

devlet çökmüş yerine başka devlet gelmiştir. Buradaki kıyâmetten kastedilen de yine toplumda meydana gelen büyük olaylardır.¹¹³

Hız. Peygamber'den geldiği ifade edilen bir başka rivayette de “ Peygamber oldum, saat (kıyâmet) şöyledir diyerek iki parmağını beraberce uzatmıştır”¹¹⁴ denilmektedir. Bu hadisi şeriften de kıyâmetin hemen kopacağı anlaşılmış ve her dönemde meydana gelen olaylar kıyâmetin habercisi olarak yorumlanmıştır. Halbuki Hız. Peygamber kıyâmetin yaklaştığını, kendisiyle kıyâmet arasında başka bir şeriat ve peygamber gelmeyeceğini kastederek söylemiş, bu sözleri kıyâmetin hemen kopacağını değil, kendisinin son resul olduğunu ifade içindir.¹¹⁵

Rivayetlerin sıhhati konusunda tereddütü olanlar için zaten itikadi değer taşımadığı için üzerine fazla durulmasına gerek yoktur. Anladığımız kadarıyla mütevatir hadis konusunda da ilim erbabı arasında fikir ayrılığı yoktur. Gelen haberlerden vahit olanlar ise zan ifade ettiği için bir çok âlim tarafından zan ifade eden haberlerle inanç tesis edilmeyeceğinden bu konudaki malzemeyi Kur’ân’a uygunluk açısından değerlendirmek en faydalı yoldur. Özellikle dünyanın ömrü ile ilgili haberlerin Kur’ân’ın temel prensibine taban tabana zıt olması bu bilgilerin doğru olmadığını bize göstermektedir. Kıyâmetin küçük alâmetleri olarak zikredilen ve bir kısmının zayıf olduğu da kaynaklara not düşülen haberler gelince; bunların da büyük kısmının toplumdaki bozulmaya ve dejenerasyona dikkati çektiği ve esas büyük kıyâmetin değil toplumların yok oluşlarının habercisi olduğu şeklinde anlamak akla en yatkın olanıdır.

Hız. Peygamber'den geldiği söylenen ve sayıları yüzlerle ifade edilebilecek fiten ve melahim kitaplarında da geçen bu tarz rivayetlerin titiz bir çalışmayla ayıklanması ve dönemin şartları ve gelişen siyasi ve toplumsal olaylara paralel olarak incelenmesi gerekmektedir. Hadis kitaplarında kıyâmet alâmeti olarak takdim edilen cehaletin artması, ilmin kalkması, öldürmelerin çoğalması gibi haberlerin de asıl büyük kıyâmeti değil, toplumsal bozulmayı işaret ettiği ve her dönemde görüldüğü hatta görülmeye devam edileceği söylenebilir. Bizim araştırmamız esnasında gördüğümüz kadarıyla kıyâmet alâmetleri olduğu iddia edilen haberlerin büyük

¹¹³ Atay, a.g.e., s.207.

¹¹⁴ Buhari, “ Rikak”, 39; İbn Mace, “Fiten”, 25.

¹¹⁵ Seyhan, Ahmet Emin, a.g.e., s. 125.

bölümü kendi içinde çelişkili ifadeler barındıran ve bulunduğu tarihsel olayları yansıtan rivayetlerdir. Özellikle mehdinin kimliği ile ilgili her grubun kendi anlayış ve dünya görüşü çerçevesinde bir tutum sergiledikleri açıkça görülmektedir. Bu iddia ile her dönem ortaya çıkan şahsiyetler de olagelmıştır. Deccal ile ilgili rivayetlerde de benzer durumu görebilmekteyiz. Osmanlı döneminde yazılmış kıyâmet alâmetleri ile ilgili bir eserde¹¹⁶, özellikle devrin sancılı durumunu yansıtan yüzde yüz siyasi olarak yazarın tavrını ortaya koyan tesbitler bunu destekler mahiyettedir. Söz konusu eserde, Deccalin devrin padişahı Abdulhamit olduğu ifadeleri her dönemde bu konunun güncellenerek halkın dikkatini çekmek ve taraftar toplamak için kullanılan iyi bir malzeme olduğu görülmüştür.

d. Kur’ân Ayetlerinin Kalam Ekollerinin Görüşlerine Delil Oluşları Bakımından Çözümlemesi

Kur’ân-ı Kerim’de kıyâmet şartları olarak kullanılan tabir Muhammed suresinde geçmektedir. İlgili ayette şöyle buyrulur:

“Onlar saatin kendilerine ansızın gelmesini mi bekliyorlar? Şüphesiz onun alâmetleri belirmiştir. Kendilerine gelip çatınca ibret almaları neye yarar?”¹¹⁷

Ehl-i Sünnetin önemli bir kutbunu oluşturan Maturidi ayetin tefsirini yaparken, Hz. Peygamber’in kıyâmetin işaret parmağı ile orta parmağını göstererek, kendisinin, bu iki parmağın birbirine yakın olması gibi kıyâmete yakın bir zamanda geldiğini bildirdiği rivayeti aktarır.¹¹⁸ Ayetin devamında gelen ve kıyâmet geldiğinde ibret almalarının bir işe yaramayacağını ifade eden bölüm, diğer alâmetleri kıyâmetin birer safhası olarak gören Maturidi’nin, Hz. Peygamber’in gelmesinin gerçekleşmiş olan bir alâmet olarak yorumladığı yukarıdaki ayete yaklaşımını desteklemektedir.¹¹⁹

Mâtürîdî, “...yahut Rabbinin bazı ayetlerinin gelmesini mi bekliyorlar!..”¹²⁰ meâlindeki ayetin izahında da “bazı ayetler”den kastedilenin, artık inanmanın fayda vermeyeceği, kıyâmetin gerçekleşme anında zuhûr edecek olan alâmetler olduğunu

¹¹⁶ Veli, Haşim, *Kıyamet Alametleri*, (Sadeleştiren: Kamil Çakan) Dini Araştırmalar Dergisi, c.VI, sayı: XVI, Ankara, 2003, s.183-198.

¹¹⁷ Muhammed 47/18.

¹¹⁸ Müslim, “Fiten”, 133, 139; İbn Mâce, “Fiten”, 25; Tirmîzî, “Fiten”, 39.

¹¹⁹ Malkoç, a.g.e., s.33.

¹²⁰ En’âm, 6/158.

belirtir. Bu görüşüne “artık o çetin azabımızı gördükleri zaman: Allah’a inandık...”¹²¹ “Nihayet onu, vadilerine doğru yayılan bir bulut şeklinde görünce...”¹²² ve “Birisini, gerçekleşecek olan azabı istedi”¹²³ meâlindeki ayetleri nakli delil olarak kaydeder. O, bu konudaki görüşlerine dayanak olarak Hz. Âise’den ilk alâmet belirdiğinde amelleri yazan kâlemlerin kaldırılacağı ve Hafaza meleklerinin vazifelerinden alınacağına dâir rivayeti aktarmakta ve söz konusu ayette geçen “bazı ayetler” ifadesinden maksadın, “azapla karşı karşıya gelindiğini” ifade eden alâmetler olduğuna vurgu yapmaktadır.

Ehl-i Sünnet âlimi Mâtürîdî Enbiyâ sûresindeki; “helâk ettiğimiz bir belde için artık (yeniden mâmûr olmak) imkânsızdır; çünkü onlar geri dönemeyeceklerdir.”¹²⁴ ayetini açıklarken “ayetteki ‘geri dönme’ ifadesi, Allah’ın haklarında helâk murad ettiği bir kavme artık başka bir fırsatın verilmemesidir. Sonraki ayetlerde “Ye’cûc ve Me’cûc” seddinin yıkılması kıyâmetten kinâyeye olup “Hakk’ın va’dininin ‘gelmesi” bu mânâyı desteklemektedir” der.¹²⁵

Tasavvufi yorumlarsa ayetlerin tamamıyla te’vili ve batını yorumuyla ilgili olmuştur. Mutasavvıflara göre “Ye’cûc ve Me’cûc”, insanda hayvanî sıfatların /kötülüklerin, çirkin fikirlerin çıkmasından ve bunların tamamen hâkim unsur haline gelmesinden ibarettir. Çünkü çirkinlikler ve kötülükler iyilikleri örter. Böyle kötü hallerin çoğalması kalbi karartır. Kaşanî, “Ye’cûc ve Me’cûc” ile mizacın bozulması, terkinin çözülmesiyle meydana gelen nefsanî ve bedenî kuvvetlerin kastedildiğini belirtir.¹²⁶

Kıyâmet alâmetlerinden biri olarak kabul edilen bir diğer konu da Dâbbet’ül arz’dır. Neml 82-83. ayetlerde adı geçen, hakkında açıklama yapılmayan mevzu ile ilgili âlimlerin bir takım görüşleri mevcuttur. Hatta çeşitli kaynaklarda hayal güçlerinin de tesiriyle çeşitli tasvirler yapılmış, boyu, şekli, yanında Hz. Musa’nın

121 Mü’min, 40/84.

122 Ahkâf, 46/24.

123 Meâric, 70/1.

124 Enbiya, 21/95.

125 Malkoç, a.g.e, s.25.

126 Şimşek, Halil İbrahim, “Kıyâmet ve Alametlerinin Tasavvufî Tecrübe Açısından Yorumlanması”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 8, Ankara, 2008, sayı: 19, s.133.

asası, Hz. Süleyman'ın mührü olduğu ile ilgili kesinlik kazanmayan bir çok bilgi de bulunmaktadır.¹²⁷

Konu ile ilgili ayet-i kerime şöyledir:

“Onlar hakkında söz gerçekleştiği vakit yerden bir çeşit canlı çıkarırız ki o, onlara insanların ayetlerimize kesin olarak inanmadıklarını söyler. O gün her ümmetin ayetlerimizi yalanlayanlarını toplarız. Onlar bir arada tutulup hesap yerine sevk edilirler.”¹²⁸

Maturidi'ye göre ayette ifade edilen dâbbe, bir kıyâmet alâmeti değil, haklarında azabın gerçekleştiği ve azap zamanının ne geri ne de ileri alınacağı bir olaydır.¹²⁹

Kıyâmetin büyük alâmeti olarak “dabbe” den bahseden Harputi, Tenkihu'l Kalam'ında “çıkış yeriyle ilgili çeşitli görüşler ileri sürülen “Dabbetü'l Arz”ın bazı kavillerde insan, bazı kavillerde de başka bir şekilde olduğunu aktararak, Neml suresindeki dabbe'nin Eşrât-ı Saa'dan olduğunu ifade eder.¹³⁰

Aynı şekilde kelam kaynaklarında “Dabbetü'l Arz'ın çıkışı haktır”¹³¹ şeklinde genel bir kabule yer verilmiş ve Ehl-i Sünnetin semiyat konusunda yorum ve tahminlerden kaçınan tutumu gereği bu konuda da sadece inanmanın gerekliliği üzerinde durulmuştur.¹³²

İlyas Çelebi “Dâbbet'ül arz” ın “kıyâmetin vukuundan önce ortaya çıkacak bir alâmet değil, kıyâmetin vukuu ile ortaya çıkacak bir olay(safha/makam) olduğunu söylemektedir.¹³³ Zeki Sarıtoprak ise “ ahir zamanda sayılarının artması beklenen ve hayvandan daha aşağı bir seviyede bulunan şerir insanlar veya belli olumsuz şartların ortaya çıkması halinde yeryüzündeki bütün insanları kapsamayan, sadece belirli yerlerde vuku bulabilecek sosyal sarsıntılar” olduğunu ifade eder.¹³⁴

¹²⁷ Çelebi, *İtikadi Açından Yakın ve Uzak Gelecekle İlgili Haberler*, s.142.

¹²⁸ Neml, 27/ 82-83.

¹²⁹ Maturidi, *Te'vilat*, c.III, s.575.

¹³⁰ Harputi, Abdullatif, *Tenkihu'l Kalam fi Akaid-i Ehli'l-İslam*, s.294.

¹³¹ Ali b. Ebu İz, *el-Akidet't-Tehaviyye ve Şerhi*, s.430; Beyazizade Ahmet Efendi, *Usul'l Münife Li'l İmam Ebu Hanife*, çev. İlyas Çelebi, İFAV yay., İstanbul 1996, s.147.

¹³² Sarıtoprak, *Dâbbetü'l-Arz” md, D.i.A., c.VIII, s.394.*

¹³³ Çelebi, *İtikadi Açından Yakın ve Uzak Gelecekle İlgili Haberler*, s.136.

¹³⁴ Sarıtoprak, *Dâbbetü'l-Arz” md, D.i.A., c.VIII, s.394.*

Ayrıca müstakil olarak Kıyâmet alâmetleriyle ilgili yazılmış olan eserlerde de “Dabbetü’l Arz” ile ilgili tafsilatlı bilgiler verilmiş¹³⁵, kıyâmetten önce olacak olağanüstü olaylardan biri olarak gösterilmiştir. “Dabbetü’l Arz”ın uzun boyunlu, insan yüzlü, dört ayaklı tasvirleri de yapılmıştır.¹³⁶

Sufiler ise ,”Dabbetü’l Arz” denilen yaratık/yaratıkların nasıllığı gibi şekli boyutu üzerinde fazla durmayarak onun manevî terbiye/seyir esnasında tekabül ettiği durumlar hakkında yorum yapmışlardır. Sufî yorumculardan Abdürrezzak el-Kaşanî’ye göre ,”Dabbetü’lArz” küçük kıyâmetin alâmetlerinden biridir. “Dabbetü’l Arz”, her kötü nefis sahibinin beden arzından ortaya çıkan melekelerin ve ahlakın farklılaşması sebebiyle onun zahirindekilerle batınındakilerin arasında meydana gelen uzaklıktan kaynaklanan çeşitli şekiller ve heyetlerdir. Onlar hayat ve sıfatlarının diliyle söylerler.¹³⁷

Bazı kaynaklarda kıyâmet alâmeti olarak zikredilen inşikak-ı kamer hadisesine sistematik kelimeler kitaplarında hiç temas edilmemiş ya da mucize bahsinde zikredilmiştir. Eşrât-ı saati konu alan eserlerde ise inşikak-ı kamer hadisesine hiç yer verilmemiştir. Buna rağmen Hâlimi gibi bazı ehl-i sünnet âlimleri ile mutezile kalamcıları farklı düşünmektedirler.¹³⁸

Maturidi Te’vilat-ü Ehli-s Sünne adlı eserinde ilgili ayeti ¹³⁹ açıklarken, ilk önce bu olayın gerçekleşmeyip kıyâmete yakın gerçekleşeceğini savunan görüşe yer verir. Daha sonra da mutezile âlimi Ebu Bekr el- A’sam’ın da bu görüşte olduğunu söyleyerek, onun ileri sürdüğü böyle olağanüstü bir olayın, gizli kalmayıp herkes tarafından nakledilmesi gerektiğine dair fikrini aktarmaktadır. Devamında çoğunluğun inşikak-ı kamer olayının Hz. Peygamber döneminde gerçekleştiğini savunduklarını söyleyerek çoğunluk adına, karşı fikre cevap vermekte, bu olayın birden fazla sahabe tarafından nakledildiğini, hadisin umuma mal olarak mütevatir hale geldiğini, bunu duymayanların sayısının azaldığını savunmakta ve te’vil ehlinin çoğunluğunun inşikak-ı kamer hadisesinin gerçekleştiği yönündeki düşüncesini

¹³⁵ Sefferani, *Ehvalu’l-Yevmu’l-Kiyame*, s.113.

¹³⁶ Berzenci, *el-İşaa li Eşrâtis-Sâa* s276.

¹³⁷ Şimşek, “Kıyâmet ve Alâmetlerinin Tasavvufî Tecrübe Açısından Yorumlanması”, s.139.

¹³⁸ Çelebi, a.g.e., s.172.

¹³⁹ Kamer, 54/1.

savunmaktadır.¹⁴⁰ Maturidi ekolünde inşikak-ı kamer olayı bir kıyâmet alâmeti olarak görülmemiş, Hz. Peygamberin hissi mucizelerinden biri olarak kabul edilmiştir.¹⁴¹

Ebü'l-Leys es-Semerkindî de gerçekleşmiş olan kıyâmet alâmetlerini eserinde inşikâku'l-kamer, Duhân ve Hz. Peygamber'in gelisi olarak zikretmiştir. Kendisi daha çok ahlâkî çöküntüyü ifade eden olaylar üzerinde durur.¹⁴²

Bakıllani (ö403/1012) eserlerinde inşikak-ı kameri Resulullah döneminde vuku bulan mucizeler içinde saymaktadır.¹⁴³

Abdullatif Harputi de inşikak-ı kamerin Hz. Peygamber'in en parlak mucizelerinden biri olduğunu, Kur'ân, mütevatir sünnet ve ehl-i sünnetin icmaı ile sabit olduğunu kaydeder.¹⁴⁴ Aynı şekilde Gazzali de inşikak-ı kameri Hz. Peygamber'in mucizeleri arasında zikreder.¹⁴⁵

Muhyiddin Arabi ise "futuhat"ta Mekke müşriklerinin Hz. Peygamber'den istedikleri "ayın yarılması" mucizesinin vuku bulunduğunu belirtmekte ancak bunun ayın gerçekten yarılması mı yoksa bakanların gözlerine öyle gösterilmesi suretiyle mi olduğunun kesin olmadığını söylemektedir. Ona göre müşriklerin istedikleri ayın yarıldığına kendilerine gösterilmesi idi. Bu da gerçekleşmiştir. Hz. Peygamber'e bundan ötesi de gerekmezdi.¹⁴⁶

Mehdi konusunda ise, İslâm'ın ilk asırlarında telif edilmiş muteber sünni akaid kitaplarında konu müsbet ya da menfi yönüyle hiç ele alınmamış, ne Fıkh-ı Ekber'de ne de Maturidi'nin ve Eş'ari'nin eserlerinde bu konuyla ilgili malumat verilmemiştir. Yine onların çağdaşları olan âlimlerin kitaplarında da bu konuya yer verilmemiştir.¹⁴⁷

140 Maturidi, *Te'vilatü Ehli-s Sünne*, c.IV, s.619, ayr. Bkz., Malkoç, a.g.e., s.33.

141 Maturidi, *Te'vilatü Ehli-s Sünne*, I, s.270.

142 Malkoç, a.g.e., s.34.

143 Çelebi, a.g.e., s.173.

144 Harputi, *Tenkihu'l Kelam*, s.293.

145 Gazzali, *İhyau ulumi'd-din*, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhyau Ulumi'd-Din*, c.I, Bedir Yay., İstanbul, 1974, s.113.

146 İbn Arabi, *el-Futühatü'l Mekkiyye*, III, tsz, s.111.

147 İlhan, a.g.e., s.85.

Kelam kaynaklarında çokça zikredilen kıyâmet alâmetleri mevzularından bir tanesi de Nuzul-i İsa'dır. Pek azı hariç çoğu Nüzuli İsa'dan bahsetmektedir.¹⁴⁸ İlk dönem kaynaklarında çok kısa ifadelerle dile getirilen bu husus, sonraki dönemlerdeki eserlerde daha teferruatlı bir şekilde işlenmiştir.¹⁴⁹

İlk kelam kitabı olarak kabul edilen el-Fıkhu'l Ekber'de İmam Ebu Hanife (150/767), Hz. İsa'nın nüzulünün hak olduğunu söyler.¹⁵⁰ Tahavi de Ebu Hanife ile aynı görüşü benimsemektedir.¹⁵¹

Ehl-i Sünnet kelamının iki kutbunu teşkil eden Eş'ari (324/936) ile Maturidi (333/944) konuya işaret etmiş ve Hz. İsa'nın nazil olup, Deccal'i öldüreceğini söylemiştir. Eş'ari, bu konuda ümmetin icmaı bulunduğunu savunur. Maturidi'nin de Te'vilatü'l Kur'ân adlı eserinde ilgili ayetlerin tefsirini yaparken meseleye temas etmiş olduğu ve Nuzûli İsa'yı kabul ettiği görülmektedir.¹⁵²

Konuyu kıyâmet alâmetleri bağlamında ve bir hayli teferruatlı işleyen Berzenci'de (1103/1691), Hz. İsa'nın sireti, gelişi, ne kadar kalacağı, beyaz minareye nasıl ineceği gibi tafsilatları görmekteyiz.¹⁵³ Konuyu müstakil bir eser halinde işleyen Suyuti'de (911/1505) de aynı ifade çizgisini görebiliriz.¹⁵⁴

Son dönem kelamcılarında Abdullatif Harputi de Bu konuyu ele almıştır. Harputi Tenkihu'l-Kelam adlı eserinde meseleyi geleneksel çizgide ifade etmiştir. Hz. İsa'nın göğe çekilmesini Hz. Peygamber'in Miracına benzeterek ruhen mi yoksa ceseden mi tartışmalarına yer veren Harputi, eserinde şu yorumda bulunur: "Her ne suret ve keyfiyet ile ref' olundu ise, ref' olunan Hz. İsa'nın nüzülü mümkün olup, nusus ile ihbar buyrulduğundan dinde tasdiki vaciptir."¹⁵⁵

Mu'tezilenin görüşü de bu konuda Ehl-i Sünnetten farklı değildir. Genel olarak Mu'tezile kıyâmet alâmetlerinin varlığını kabul etmektedir. Zemahşeri (538/1143), tefsirinde bu konuda Ehl-i Sünnet ile ters düşen bir görüş beyan

¹⁴⁸ Sarıtoprak, *Nüzulü İsa*, s.105.

¹⁴⁹ Sarıtoprak, *Nüzulü İsa*, s.105.

¹⁵⁰ Ebu Hanife, İmam Azam Numan b. Sabit, *Fıkhu'l- Ekber*, çev. Hasan Basri Çantay, D.İ.B. Yay., Ankara, 1985,s.7.

¹⁵¹ İbn Ebi'l İzz, *Şerhu'l Akideti't Tahaviyye ve Şerhi*, s.431.

¹⁵² Sarıtoprak, a.g.e., s. 106.

¹⁵³ Bkz: Berzenci, el-İşaa, s.142-152.

¹⁵⁴ Suyuti, Celalüddin Abdürrahman, *Nüzulü İsa Ahire'z-Zaman*, (nşr. Mustafa Abdulkadir Ata), Beyrut,1985, s.61.

¹⁵⁵ Harputi, *Tenkihu'l-Kelam*, s.290-291.

etmemiştir. Hz. İsa'nın, Resulullah'ın getirdiği şeriatın bir izleyicisi olarak geleceğini söylemektedir.¹⁵⁶ Meşhur Mu'tezili bilgin Kadı Abdulcebbar (415/1024), Peygamberin müstakbel hadiselerden söz etmesini, nübüvvetine delil teşkil eden mucizeler olarak kabul eder.¹⁵⁷

İmamiyye Şiasının kaynaklarına göre Hz. İsa ahir zamanda nazil olacaktır. O'na verilen rol, tıpkı ehl-i sünnette olduğu gibi, yeryüzünde adaleti gerçekleştirmektir. Hz. İsa, rahmete mazhar olan son peygamberin ümmetine yardım etmek üzere inecek, Deccal'i mağlup edecektir. Bu bakımdan Şia inancıyla Ehl-i Sünnet inancı arasında Nüzul-i İsa meselesinde bir paralellik görülmektedir.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Zemahşeri, c. I, 432.

¹⁵⁷ Kadı Abdulcebbar, Şerhu Usuli'l Hamse, s.575.

¹⁵⁸ Bkz: Sarıtoprak, a.g.e., s.114.

II. BÖLÜM KUR'ÂN'DA KİYÂMET OLGUSU

A. KİYÂMET ŞARTLARI

a. Şart ve Alâmet Kavramları Arasındaki Ayrım

İslâmi literatürde kıyâmetin alâmetlerini ifade etmek üzere kullanılan kelime “eşrâtu’s-saa” dır. Bunun yanında “âyâtu’s saa”, “emerâtu’s saa”, “alâmâtu’l kıyâme” terimleri de kullanılmaktadır. “Eşrât “ “Şart” kelimesinin çoğuludur. Sözlükte nişan, alâmet, başına büyük bir hadise gelmesi, büyük bir işe uğramak manâlarına gelir. Aynı kökten gelen “işirat” ise insanların kendi aralarında belirledikleri özel işaret anlamına gelmektedir.” ”Saa” kelimesiyle kullanılarak “eşrâtu’s-saa” şeklindeki kullanımıyla, kıyâmetin kopacağı an ve belirtileri anlamında kullanılmaktadır.¹⁵⁹

Yine “Ş-R-T” kelimesi bir işle meseleyle ilgili olup (bu işin, meselenin) vuku bulmasının kendisinin vuku bulmasına bağlı olduğu her türlü hüküm (şart) demektir. Bu iş mesela onun bir alâmeti, işareti veya nişanı mesabesindedir. “Şeritatün” sözcüğü de aynı anlamdadır. Bundan hareketle “alâmete, işarete veya nişana da “şaratün” denilmiştir. “Eşrâtu’s-saa” ifadesi de kıyâmetin alâmetleri işaretleri anlamındadır.¹⁶⁰ “Alâmet” kelimesi de “a-l-m” kökünden gelen çoğul bir kelimedir. Nişan, işaret manalarına gelir. Kıyâmet kelimesine izafe edilerek, kıyâmet gününün yaklaştığına dair işaret ve alâmetler manasında kullanılmıştır.¹⁶¹ Aynı şekilde kıyâmet kelimesine izafe edilerek kullanılan ”âyâtü’l kıyame” kavramı da kıyâmetin yaklaştığını gösteren belirtiler ve işaretler manasındadır.

Kıyâmet alâmetleri teorisi çeşitli düşünce ekollerinde kabul görmesine rağmen, Kur’ân’da yer almaz. Kur’ân, geleneğin kıyâmet alâmetleri olarak betimlediği teoriler yerine, “kıyâmet şartları” ından bahseder.¹⁶² Kur’ân-ı Kerim’de kıyâmetten önce gerçekleşecek olayları ifade etmek için kullanılan “eşrâtu’s-saa” ifadesi Muhammed suresinde geçmektedir. “Onlar kıyâmetin

¹⁵⁹ İbnü’l Manzur, Ebu’l Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisân’ul-Arab*, c.II, “ş.r.t.” maddesi, Dâru Lisani’l Arab, Beyrut, 1970, s. 297.

¹⁶⁰ İsfehani, Rağıb, Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal, *Mu’cemu Müfredati Elfazil-Kur’ân*, Daru’l Şamiyye, Beyrut,2002, “ş.r.t.” md; s.450.

¹⁶¹ İbn Manzur, *Lisân’ul-Arab*, ”a.l.m.” md, c. II, s.570-572.

¹⁶² Yar, Erkan, , “Müslüman Düşüncesinde İsâ’nın Dünyaya İnişi Paradigması”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, c.4, sayı10, Ankara, 2000, s.5.

ansızın gelip çatmasını mı bekliyorlar? Şüphesiz onun şartları belirlemiştir. Kendilerine gelip çatınca ibret almaları neye yarar?”¹⁶³

Burada “şart” ve “alâmet” arasındaki ayrım, probleme bakışımızın odak noktasını oluşturacaktır ki bu ayrım gelenekte oluşan kıyâmet alâmetleri teorisini kritik etmek ve bu konuda düşünce geliştirmek açısından da önemlidir. Lügat ve tanım kitapları yazarları, şart kelimesini alâmet olarak ifade etmekte ve buna “kıyâmet şartları” ve “namazın şartları” şeklindeki kullanımları örnek vermektedirler.¹⁶⁴

Halbuki alâmet; “bir şeyin bir şeye bağlanmasıdır ki birincisi var olduğunda ikincisi de var olur.”¹⁶⁵

Örneğin, dumanın varlığı ateşin varlığının alâmetidir. Şart ise; “bir hükmün varlığının işareti olan, ancak o hükmün ne varlığı ve ne de gerekli olması ile ilgisi bulunmayan şey” anlamındadır.¹⁶⁶ Bu tanımlarda görüldüğü üzere, şart ve alâmet arasında hükmün gerçekleşmesi ile ilişki olma yönünden fark vardır. Bu açıdan bakıldığında, kıyâmet ile ilgili bir teori için ‘kıyâmet şartları’ ifadesi tutarlı bir isimlendirme ve anlayış olmakta; ‘Kıyâmet alâmetleri’ ifadesi ise, kıyâmetin vaktinin insan tarafından bilinmezliği dolayısıyla yanlış bir ifade olmaktadır.¹⁶⁷

b. Saat Sözcüğünün Anlamı

Kuran’ı Kerimde “saat” kavramı eskatolojik bir kapsamda yer almış ve kıyâmet, kıyâmet günü gibi kavramlarla iç içe girmiş bir kavramdır.¹⁶⁸

“Saat” (S-V-A) kökünden türetilmiş bir isimdir. Tüm zaman dilimini ifade eder. Günün yirmi dördte biri anlamına gelen ”saat” kıyâmet günü anlamında da kullanılan genel bir terim olmuştur.¹⁶⁹ Yine gece ve gündüzün parçalarından biri olarak kullanılan kelimenin çoğulu “saatun” dır. ¹⁷⁰ Kıyâmete” saat” ismi

¹⁶³ Muhammed, 47/18.

¹⁶⁴ Yar, a.g.m, s.5; Ayrıca bkz; Curcânî, Ali b. Muhammed, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, Mısır, trs, s.125.

¹⁶⁵ Yar, a.g.m, s.6.

¹⁶⁶ Yar, a.g.m. ,s.6.

¹⁶⁷ Yar, a.g.m., s.6.

¹⁶⁸ Yavuz, Ömer Faruk, *Kur'ân ve Kıyamet*, Marifet Yay., İstanbul, 1997, s.99.

¹⁶⁹ İsfehani, *Müfredat*, “saâ” md, s.434.

¹⁷⁰ İbn Manzur, *Lisân'ul-Arab*, s.241.

yakınlığı, aniden ve bilinmeyen bir vakitte gelecek olması ve hesabın hızlı bir şekilde görülecek olması nedenleriyle verilmiştir.¹⁷¹

Serahsi (ö.483/1090) Kur'ân-ı Kerim'de saat kelimesinin iki manaya kullanıldığını belirtmekte, birinci mananın hesap, ceza ve mükafat günü olan ahiret, ikinci mananın ise dünya hayatının sonu demek olan kıyâmet günü olduğunu kaydetmektedir.¹⁷²

Saat kelimesi kısa bir zaman dilimini ifade eden bir kelime olmasına rağmen Kur'ân'da bu kelimenin daha özel manada kıyâmet saati olarak kullanıldığını görmekteyiz. Bu kelimenin kullanımı hakkında Ragıp el-İsfehani (ö.502/1108) Kur'ân-ı Kerim'de şu üç manadan birine delalet ettiğini kaydeder:

1. Saatü'l Kübra (Büyük Saat): İnsanların diriltilmeleri ve hesaba çekilme zamanını ifade eder. Şu ve benzeri hadislerin de buna işaret ettiği söylenmiştir:

“Fuhuş ve ahlâksızlık açıkça yapılmadıkça ve dirhemle dinara tapılmadıkça kıyâmet kopmaz.”¹⁷³

2. Saatü'l Vüsta (Orta Saat) :Bir asır halkının ölümüdür. Hz. Peygamber'in Abdullah b. Uneys'e söylediği şu hadisteki “es-saat” in bunu ifade ettiği söylenmiştir:

“Bu çocuğun ömrü uzun olursa, kıyâmet kopuncaya kadar ölmez.”¹⁷⁴ Söz konusu zatın sahabenin en son vefat edeni olduğu belirtilmiştir. Böylece sahabe asrının ölümü saat olarak isimlendirilmiştir.

3. Saatü'l Suğra (Küçük Saat): Her insanın kendi ölümüdür. Buna da şu ayetteki “saat” kelimesi örnek verilmiştir: “Allah'ın huzuruna çıkmayı yalanlayanlar gerçekten ziyana uğramışlardır. Nihayet onlara saat ansızın gelip çatınca onlar, günahlarını sırtına yükleyeceklerdir.”¹⁷⁵ Buradaki “saat”in ölüm anlamına geldiği belirtilmiştir.¹⁷⁶ Râzi'ye göre ise “saat” kıyâmetin koptuğu

¹⁷¹ Çelebi, *İtikadi Açıdan Yakın ve Uzak Gelecekle İlgili Haberler* s.59.

¹⁷² Çelebi, *age*, s.62.

¹⁷³ Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, c.VI, İstanbul, 1992, s.162.

¹⁷⁴ İbn-i Kesir, Ebu'l-Fida İmaduddin İsmail b. Ömer, *Alâmat'ul-Yevmi'l-Kıyâme*, Mektebet'ül Kur'ân, Kahire, 1980, s. 11.

¹⁷⁵ En'am, 6/31.

¹⁷⁶ İsfehani, *Müfredat*, s.434.

vakittir. İnsanı ansızın yakalayacağı ve tüm canlıların tek bir çılgınlıkla ölmesinden dolayı ona “saat” denilmiştir.¹⁷⁷

Kur’ân-ı Kerim’de “kıyâmetin kopma zamanı” olarak kırk yerde geçen “saa” kelimesinin yer aldığı ayetlerde kıyâmetin mutlaka vuku bulacağı belirtilir. Onun kopuş zamanı yaklaşmış ve alâmetleri de ortaya çıkmıştır. Ansızın gerçekleşecek olan kıyâmetin kopuş zamanına ait olan bilgi Allah nezdindedir. Dünyadaki davranışlarının karşılığını görmeleri için bunun zamanı insanlardan gizlenmiştir.¹⁷⁸

Dünya hayatının son bulacağı, kozmik düzenin alt-üst olacağı ve arkasından da diriliş ve hesap gününün geleceği zaman olarak kıyâmetin Kura’n-ı Kerim’de “saat” kavramıyla ifade edildiği yerlerde hem dünya hayatının sonu hem de sonraki diriliş ve hesap aşamalarını kapsayan bir kelime olduğu da ifade edilmektedir.¹⁷⁹ Şu ayet-i kerimede ifade edildiği gibi:

“Kıyâmet koptuğu gün günahkârlar kabirlerinde ancak pek kısa bir süre kaldıklarına yemin ederler.”¹⁸⁰

Yukarıdaki ayet-i kerime’de hem kıyâmetin kopması hem de zaman dilimi anlamında saat kelimesinin ayrı ayrı kullanıldığı görülmektedir.

Saat kelimesinin Kur’ân-ı Kerim’deki kullanımlarına baktığımızda, Arap dilindeki asıl manası olan kısa bir zaman dilimini ifade ettiğini görürüz. “Saat”e ba’s, haşr ve hesap anlamı veren görüş, bu kelimenin kısa zaman dilimini ifade eden yönüne ters düşmektedir. “Saat”e dünyanın yıkılması, yeniden dirilme, toplanma ve benzeri manaları veren görüşün durumu da aynıdır. Ancak “saat”e sadece dünyanın yıkılması diyen görüş, yukarıdaki bütün sözlük anlamlarına uymaktadır. Çünkü, kâinatın kozmik düzeninin bozularak yıkılması hadisesi, Kur’ân’ın genel havasından çok kısa bir zaman içinde meydana geleceği anlaşılmaktadır.¹⁸¹

¹⁷⁷ Razi, Fahreddîn, *Tefsîru'l-Kebir*, c.VIII, Matbuat-ı İslâmiyye, Kahire,1938,s.87-88.

¹⁷⁸ Abdalbaki, Muhammed Fuad, *Mu'cemu Garibu'l-Kur'ân*, “saat” maddesi, Daru'l Ma'rife, Beyrut, tsz, s.79.

¹⁷⁹ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menar*, c.VII, tsz, s.359.

¹⁸⁰ Rum, 30/55.

¹⁸¹ Yavuz, Ömer Faruk, a.g.e., s.99.

Saat kelimesinin kıyâmet günü olacak olan olayları ifade etmek için Kur'ân-ı Kerim'de kullanıldığını görüyoruz. Genel görüş de “saat” in kıyâmetin kopma anında yaşanacak olan kozmik değişimler ve olaylar olduğu şeklindedir. Bu olaylar da çok kısa bir süre içerisinde gerçekleşecektir. “Kıyâmet günü” olarak bilinen ba’s, hesap v.s. kelimelerine “saat” denilmesi kıyâmet saatini takip etmelerinden kaynaklanmaktadır.¹⁸²

c. Kıyâmet Şartlarının Gerçekleşmesi

Kur'ân-ı Kerim'de kıyâmetin mutlaka vuku bulacağı¹⁸³ ve çok yakın olduğu¹⁸⁴, kıyâmet gününün çok acı ve dehşetli olacağı¹⁸⁵, kıyâmetin nasıl başlayacağı ve kozmolojik olarak kâinatta neler olacağı anlatılmaktadır.¹⁸⁶ Ancak kıyâmet alâmetlerinin ne olduğu konusu yer almamaktadır. Kaynaklarda kıyâmet alâmeti olarak zikredilen “duhan”, dabbe”, “ye’cuc ve me’cuc” gibi kelimeler Kur'ân'da geçse bile bunlarla kıyâmet alâmetlerinin kastedilip kastedilmediği tartışılan konulardandır. Hadislerde durum bundan farklıdır ve kıyâmet alâmetleri ayrıntılı bir şekilde bazen sembolik ifadelerle detay verilerek anlatılmıştır. Sayıları yüzleri geçen teferruatlı bilgilerin büyük çoğunluğunun da toplumda ve insanda meydana gelen ahlaki çöküş ve yıkımı anlatan ifadeler olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır. Oysa Kur'ân-ı Kerim Kıyâmet alâmeti olarak kâinatta oluşacak olan kevnî durumlardan bahsetmektedir.

Kur'ân-ı Kerim'de “âyât” ve “eşrât” kelimeleri kıyâmet alâmetleri şeklinde tefsir edilmiştir.

“Onlar ancak kendilerine meleklerin gelmesini veya Rabbi'nin bazı ayetlerinin gelmesini bekliyorlar. Rabbi'nin bazı ayetleri geldiği gün, önceden

¹⁸² Reşid Rıza, a.g.e., s.359.

¹⁸³ Hicr,15/85; Kehf, 18/21; Taha, 20/15; Hac, 22/7; Gafir, 40/59; Zariyat, 51/6; Mürselat, 77/7; Enbiya, 21/97; Tur, 52/7; Mearic, 70/1-2.

¹⁸⁴ Enbiya, 21/1; Kamer, 54/1.

¹⁸⁵ Kamer, 54/46.

¹⁸⁶ İbrahim,14/48; Taha, 20/105-107; Enbiya, 21/104; Hac,22/1-2; Zümer,39/68; Tur, 52/9-11; Kamer, 51/1; Rahman, 55/35-37; Vakıa, 56/1-6; Hakka, 69/1-3,13-16; Mearic,70/8-9; Müzemmil, 73/14,17-18; Mürselat, 77/8-11; Nebe, 78/18-20; Abese, 80/33; Tekvir,81/1-7,11-13; İnfitar,82/1-5; İnşikak,84/1-5; Zilzal, 99/1-6; Karia, 101/1-5.

inanmış ya da imanından bir hayır kazanmamış olan kimseye artık imanı bir fayda sağlamaz.”¹⁸⁷

Bu ayetteki “Rabbin bazı ayetleri” kıyâmetin bazı alâmetleri, özellikle de güneşin batıdan doğması olarak tefsir edilmiştir.¹⁸⁸ Bunun da kıyâmetin ilk alâmeti olacağı söylenmektedir.¹⁸⁹ Müfessirlerin çoğunluğu da bu görüştedir.

Süleyman Ateş, “Rabbin bazı ayetleri” ifadesinin güneşin batıdan doğması, Deccal ya da Dabbe’nin çıkmasına delil olarak gösterilemeyeceğini ileri sürer. Ayette bahsedilen alâmetlerin, Mekke müşriklerine geleceklerine işaret ederek, müşrikler için bir uyarı olduğunu ifade eder.¹⁹⁰

Kur’ân-ı Kerim’de kıyâmetin şartları ifadesi kullanılması da “eşrât” kelimesi “saat” kelimesine izafe edilerek Muhammed Suresi’nde kullanılmıştır. “Onlar kıyâmetin ansızın gelip çatmasını mı bekliyorlar? Şüphesiz onun şartları belirlemiştir. Kendilerine gelip çatınca ibret almaları neye yarar”¹⁹¹ ayetinde, kıyâmetten önce gerçekleşmesi gerekli olayları ifade için, ‘şart’ kelimesi kıyâmetin gerçekleşeceği noktasında bilgi verilmesi fakat zamanı konusunda önceden bilgi verilmemesi kast edilmektedir. Nitekim diğer ayetlerde de¹⁹² kıyâmetin vaktinin Allah katında olduğu ve kimsenin onun bilgisine önceden sahip olamayacağı bildirilmiştir.¹⁹³

Kıyâmet şartlarının gerçekleştiğini bildiren ayeti kerime hakkında değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bazı müfessirler ayette geçen “saat” kelimesinin kıyâmet günü manasına geldiğini ifade etmekle beraber, “eşrâtuha” kelimesi için de kıyâmet alâmetleri anlamını verirler. Taberi (ö.310/923), İbn Abbas’tan, bu manayı teyid eden bir rivayete yer vermiştir.¹⁹⁴ Ancak surenin daha önceki ayetlerinde mü’minlerle kâfirlerin vasıflarının sırlandığını, mü’minlere müjdeler verilirken, inkârcıların durumu hatırlatılmakta ve kendilerinin başına da aynı

187 Enam, 6/158.

188 Taberi, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili’l-Kur’ân*, Daru’l Fikr, Beyrut, 1988, s.96.

189 Sülemi, Ebu Mervan Abdümelik b. Habib Süleyman İbn Habib, *Eşratu’s Sâa ve Zihabu’l-Ahyar ve Bekâi’l-Eşrar*, Dâru Edvai’s Selef, Riyad, 2005, s.99.

190 Ateş, Süleyman, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, c. III, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1989, s.267.

191 Muhammed, 47/18.

192 Lokman, 31/34; Nâziât, 79/42.

193 Yar, a.g.m., s.7.

194 Taberi, *Câmiu’l-Beyan*, c.XIII, s.53.

akibetin geleceği ifade edilmektedir. Söz konusu ayet bu bilgiler ışığında anlaşılacak olursa, “bir türlü doğru yola gelmeyen o insanların hidayete ulaşmak için, ansızın gelip çatacak olan ve belirtileri (eşrât) de görülmüş olan helak edilecekleri vaktin (saatin) ansızın gelmesini mi bekledikleri sorulmakta ve o saatin gelmesi halinde de artık öğüt alamayacakları” vurgulanmaktadır.¹⁹⁵

Elmalılı Hamdi Yazır, söz konusu ayetteki alâmetlerle ilgili olarak, Hz. Peygamber’in gönderilmesi, mü’minlerin giderek ilerlemesi, parlak istikballerinin belirtileri ve müşriklerin şaşkınlığının alâmetleri olarak bilgi verir.¹⁹⁶

Süleyman Ateş ise aynı ayetin tefsirinde Kur’ân’da hiç kıyâmet alâmetlerinden söz edilmediğini, Hz. Peygamber devrinde de bunların belirmediğini kaydeder. Ayetteki “eşrât” ileride olacak kıyâmet alâmetleri değil, Hz. Peygamber zamanında olan şeylerdir. Bundan kasıt da inkârcı zümrenin başına gelecek azap ve belalardır. Bundan binlerce yıl sonra olacak olan şeyleri, o zamanki inkârcılar zaten göremezler. Onları o olaylarla tehdit etmek bir yarar sağlamaz. Ayrıca ayette tehdit edildikleri saatin onların başlarına geleceğinin belirtilmiş olması da buradaki saatin kâfirlere incek olan azap vakti olduğunu gösterir. Nitekim bu ayetlerin inmeye başladığı sırada bunun alâmetleri belirmeye başlamıştır.¹⁹⁷ Ayrıca Ateş’in ifadesine göre ayetlerdeki açık ifadelerdeki anlatıma göre ansızın gelecek olan kıyâmet olayının gelişinden önce belirtileri de olmaz.¹⁹⁸

Fakat bu ayetteki saat kelimesini kâfirlere incek azap şeklinde tefsir etmek için elimizde herhangi bir kanıt mevcut değildir. Aksine, bu kelimenin Kur’ân bütünlüğü içerisinde müddet, ölüm anı gibi anlamlarının yanında, ‘kıyâmet’ anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Dolayısıyla bu anlatımda yer alan kıyâmet şartları (eşrât) ile Hz. Muhammed’in son peygamber olarak gönderilmesi ve Kur’ân’ın da Allah’ın insan cinsine gönderdiği son ilahi kitap olarak kıyâmet ve insanın geleceği hakkında çeşitli bilgileri içermesi ifade edilmiş olabilir.¹⁹⁹ Söz konusu ayette “saat”in ansızın geleceği ifadesi de bunun “ölüm”

¹⁹⁵ Çelebi, a.g.e., s.63.

¹⁹⁶ Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, Yay., c. IV, İstanbul, tsz, s. 4388.

¹⁹⁷ Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, c.VIII, s.428-429.

¹⁹⁸ Ateş, Süleyman, *Kur’ân Ansiklopedisi*, Kur’ân Bilimleri Araştırma Vakfı, İstanbul, tsz, s.469.

¹⁹⁹ Yar, a.g.m., s.6.

değil “kıyâmet” olduğu konusunda bize ışık tutmaktadır. Zira Kur’ân-ı Kerim’de değişik yerlerde kıyâmetin ansızın geleceği belirtilmiştir.²⁰⁰ Ayrıca “eşrât” ve “saat” kelimelerinin de aynı ayette kullanılışı bu kelimelerin terkihi halinde hadislerde “kıyâmet alâmetleri” olarak sıklıkla zikredildiği düşünülecek olursa “saat” kelimesinin kıyâmete işaret ettiğini düşünebiliriz.

c. Kur’ân’da Oluş ve Bozuluş

Kur’ân-ı Kerim’de evrenin sonu olarak kabul edilen kıyâmetle ilgili tafsilatlı bilgilerle beraber evrenin oluşumu ve başlangıç noktasıyla ilgili de bilgilere rastlamaktayız. Ancak varlık ve âlem hakkındaki ayetler bizi bilgilendirmekten çok, Allah’ın mutlak ilmini ve kudretini göstermesi açısından öğreticidir. Bu veriler gayr-ı ilmi de değildir. Bilakis zaman ve ilmin ilerlemesiyle de daha net anlaşılabilir konuları ihtiva etmektedir.

Kur’ân-ı Kerim’de evrenin yaratılışı ve başlangıcı ile ilgili bilgiler insan zihninin tasavvurunun ötesindedir. Allah’ın henüz hiçbir varlığı yaratmamışken, bir anda sonsuz ilim ve kudretiyle madde âleminde başlayan ilk yaratılış Kur’âni ifadeyle yer ve göklerin yaratılışı ile kendini göstermiştir. İnsan aklının bu anı kavraması, düşünce sınırları içinde geliştirip düşünebilmesi imkansızdır. İşte bu ilk anda kıyâmete kadar ihtiyaç duyulacak bütün imkanlar, bütün şartlar, madde ve enerji eksiksiz bir biçimde tekevvün edecek âleme bırakılmıştır.²⁰¹

Kur’ân-ı Kerim’de evrenin yaratılışını haber veren ayet-i kerime Enbiya suresinde geçer.

“İnkâr edenler bilmezler mi ki, gökler ve yer bitişik halde idi. Onları birbirinden biz ayırdık ve her canlıyı sudan yarattık.”²⁰²

Kur’ân’a göre varlık yaratılıp belirli bir düzene getirildikten sonra gökler ve yer bitişik iken onları Allah ayırmış ve sonra sudan hayatiyeti, canlılığı yaratmıştır.

Su varlığın ana kaynağı ilk maddesi değil, canlılığın, organik varlığın ilk şartı ve temel unsurudur.²⁰³ Önceleri varlığın ana maddesi atom olarak kabul

²⁰⁰ Araf, 7/187; Enam, 66/31; Yusuf, 12/107; Hac, 22/55; Zuhuruf, 43/66.

²⁰¹ Yıldız,Sakıp, “Bazı Kevnî Ayetlerin İlmi Tefsiri”, *Atatürk Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi*, (Teksir Nüshasıdır), Erzurum, 1984, s.7.

²⁰² Enbiya, 21/30.

edilirken, daha sonra atomun da parçalara ayrılıp; proton, nötron ve elektronun atoma göre daha temel bir unsur olduğu ortaya çıktı. Şimdi proton ve nötron gibi zerreciklerin daha küçük “kuarks” adı verilen zerreciklerden oluştuğu söylenmektedir.²⁰⁴

Varlığın temel maddesinin ne olduğu, âlemin kadim mi yoksa hadis mi olduğu meseleleri ilmi yönden de çok tartışılmıştır. İslâm düşüncesinde filozoflardan bir kısmı Yunan felsefesinin etkisiyle âlemin kâdemine kaidirler. İmam Gazzali bu filozofların düşüncelerini eleştirerek, İslâm fikriyatında bu düşüncede olanların küfre gireceğini söyler.²⁰⁵

Kelamcılar Kur’ân’da “yoktan yaratma” yı ifade eden bir çok kavramın bulunduğunu savunmaktadır. Ancak Allah’ın fiilinin ifadesi olarak en yaygın olarak kullanılan terim “halk” terimidir. Bu yüzden onlara göre halk kavramı Kur’ân’da yoktan var etmenin tam karşılığı olarak kullanılmıştır. Onlar, yaratılışla ilgili diğer kavramlarında Kur’ân’da aynı anlamda kullanıldığını iddia etmektedirler.²⁰⁶

“Yoktan yaratmak” tan kastın ne olduğu konusunda çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. “Yoktan yaratma” ifadesi, “hiçbir şey” anlamına geldiği gibi, “madde” aynı anlamda da kullanılması mümkündür. Kur’ân’da, “Allah bir şeyin olmasını istediği vakit ona sadece “ol” der ve oluverir,”²⁰⁷ ayetinde geçen “ol” emri ile neyin kastedildiği, bunun madde mi yoksa soyut bir yokluk mu olduğu, ya da somut bir maddenin mi ifade edildiği gibi sorular akla gelebilmektedir. Başta Gazzali olmak üzere kelamcılar bu ifadeyi mutlak yokluk anlamında kullanırken, filozoflar onu ezeli madde anlamında kullanmaktadır.²⁰⁸ Öte yandan İslâm dini, yaratmanın ilahiliğini çok açık bir şekilde temsil eder. Kur’ân’da yaratılışın esas maddesinin ne olduğuna dair bir ifade yoktur. Temel prensip olarak Allah’ın kâinatı yoktan var ettiği vurgulanır.

203 Aydın, Hüseyin, *İlim Felsefe ve Din Açısından Yaratılış ve Gayelilik*, DİB Yay., Ankara, 1996.s.53.

204 Aydın,a.g.e., s.60.

205 Gazzali, *Tehafüt el-Felasife*, çev. Bekir Karlığa, İstanbul, 1981, s.17-46.

206 Efil, Şahin, *İslam ve Batı düşüncesinde Yaratılış Modelleri*, Pınar Yay., İstanbul, 2002, s.104.

207 Yasin, 36/82.

208 Efil, a.g.e., s.105.

“ O gökleri ve yeri yoktan yaratandır.”²⁰⁹

“O yaratılışı dilediği kadar arttırır.”²¹⁰

Kur’ân’a göre bu gelişme halinde olan bir evrendir, yüzyıllar önce tamamlanıp yaratanın elinden çıkmış, şimdi de zamanın hiç dokunmadığı ve kendisi de hiç olan ölü bir madde kitlesi halinde mekan içinde uzayıp giden bir eser değildir.²¹¹ Evrendeki bu oluş ve akışın sonsuza dek devam edeceğini söyleyemeyiz. Kur’ân’ın “kıyâmet” olarak bahsettiği ve ayetlerde de evrenin bu dinamik yapısındaki bozulmaya işaretle anlattığı kaçınılmaz son mutlaka gelecektir.

“O gün semayı kitap sayfaları gibi düreriz. Sonra onu ilk yaratılışa nasıl başladıysak öyle iade ederiz.”²¹²

Bu ayet-i kerimeler Allah’ın sonsuz gücüne dikkat çekmekte ve bir gün mutlaka kıyâmetin vuku bulacağına işaret etmektedir.

Evrendeki kozmolojik yapının sonlanması olarak Kur’ân’da gördüğümüz kıyâmet saatini başlatan olay da “sura üflenmesi” dir. “Sur”, kâinattaki kozmik düzenin bozularak, bir hayat boyutunun nihayete ermesi ve diğer bir hayat boyutunun başlamasını ilan eden hem bitiş hem de başlama işareti olarak nitelendirilebilecek bir kavramdır.²¹³ Birinci “sur” un üflenışinden sonra canlı ve cansız tüm varlıklar üzerinde tesir edecek bir takım olayların vukuu Kur’ân’da haber verilmektedir. İnşikak, İnfitar, Tekvir, Zilzal gibi birçok sure ve bir çok ayette kıyâmet esnasında kâinatta olacak olan dehşetli hadiselerin başında dağların büyük bir sarsıntıyla sarsılacağı anlatılır.²¹⁴ Bu sarsıntının şiddetiyle dağların yerinden sökülüp²¹⁵ ,kaldırılıp, birbirine şiddetle çarpacakları²¹⁶ ve akıp

209 Enam, 6/101.

210 Fatır, 35/1.

211 Efil, a.g.e., s.90.

212 Enbiya, 21/104.

213 Yavuz, Ömer Faruk, a.g.e., s.102.

214 Müzemmil, 73/14.

215 Mürselat, 77/10.

216 Hakka, 69/14.

giden kum yığınları halini alacakları ²¹⁷, en sonunda da toz duman haline gelecekleri ifade edilir.²¹⁸ Bu dağlar atılmış renkli yünler gibidir.²¹⁹

Kur'ân kıyâmet saatini anlatırken denizlerin de dehşetli görüntüsünü tasvir eder. Ayetlerden denizlerin aralarındaki engellerin kalkıp birbirlerine kavuşacakları²²⁰ ve denizlerin ateşleneceği ²²¹ görülmektedir.

Allah'ın bildirdiğine göre yeryüzü kıyâmetle beraber yeni bir şekle bürünecek ve bugünkünden çok farklı bir hale gelecektir. Kıyâmetin korkunç bir şekilde olacağı anlatılırken, insanların Allah'ın gücü ve kuvveti karşısında boyun eğmeleri ve kulluktan çıkmamaları istenmiştir. O günün sahneleri anlatılırken insanların ibret almaları istenmiş, bugünkü hal ve tavırlarında iyileşmeye gitmeleri tavsiye edilmiştir. Özellikle kıyâmet anında yeryüzünün şiddetle sarsılacağı,²²² çarpılıp parçalanacağı,²²³ uzatılıp dümdüz hale getirileceği,²²⁴ her şeyin o gün sona ereceği,²²⁵ yeryüzünün bomboş bir hal alacağı ²²⁶ belirtilir.

Kıyâmetle birlikte göğün de kurulu düzeni bozulacak, gökyüzü çalkalanacak ,²²⁷ yarılacak,²²⁸ erimiş yağ ²²⁹ ve bakır gibi olacaktır.²³⁰ Güneş ve Ay ise evrenin kurulmasından beri hesabını hiç şaşmadan hep aynı düzen içinde hareket ederken, kıyâmet vakti güneşin dürüleceği,²³¹ ayın tutulacağı ve güneşle bir araya toplanacağı²³² ayetlerde açık bir şekilde ifade edilir. Yıldızların da

217 Müzemmil, 73/14.

218 Vakıa, 56/5-6.

219 Karia, 101/5.

220 İnfitar, 82/3.

221 Tekvir, 82/6.

222 Vakıa, 56/4.

223 Fecr, 89/21.

224 İnşikak, 82/3.

225 Rahman, 55/26.

226 Kehf, 18/47.

227 Tur, 52/9.

228 Mürselat, 77/9.

229 Rahman, 55/37.

230 Mearic, 70/8.

231 Tekvir, 81/1.

232 Kıyame, 75/8-9.

kıyâmet günü ışıklarının silineceği,²³³ kararırp döküleceği,²³⁴ etrafa saçılacağı²³⁵ Kur'ân'ın bize verdiği haberlerdendir.

Kur'ân'da yer ve gök olayları halinde tasvir edilen bu dehşet anlarının karşısında, insanın da nasıl bir hale geleceği, kıyâmeti yaşayanların korkulu durumları, adeta kaçacak yer arayacakları²³⁶ şeklinde heyecan ve şaşkınlıklarına özellikle işaret edilir.

d. Evrendeki Kurulu Fiziki Düzenin Bozuluşu

Bilim dünyası evrenin yaratılışını “Big-Bang” teorisiyle izah eder. “Büyük Patlama” teorisini ilk defa Goerge Gamow ileri sürmüştür. O bu ilk varlığa aynı zamanda “patlayıcı madde” demektir.20. yüzyılda elde edilen veriler evrenin, “yok” iken “var” hale geldiğini göstermiştir. Buna göre evrenin bir başlangıcı vardır. İlmin verilerine göre bugünkü evren, hacmi, ağırlığı ve kütlesiyle sonsuz yoğunlukta, sonsuz sıcaklıkta ve yine sonsuz küçüklükteki bir alanda “bitişik” halde bulunmaktaydı. Var olan her şey, ezelde sonsuz küçüklükte bir “tek” noktanın içerisindeydi. Yani bugünkü kâinat, ağırlığı hacmi ve enerjisi ile yoğun bir şekilde o küçücük tek bir noktaya sığdırılmıştı.²³⁷ Evrenin oluşumunu inceleyen ilim adamlarına göre bugünkü uzay ve galaksilerle yıldız sistemleri başlangıçta çok sıcak ve sıkışık tek bir “madde” halinde bulunuyordu. “Büyük Patlama” teorisine göre kâinat belirli bir süre önce, yoktan var edilmişti. Bunun en açık ve anlaşılır izahı da şuydu:

Kâinat da yaratılmıştı. Başlangıçta uzay ve zaman yoktu. Maddenin mekanın olmadığı, ışık ve enerji mefhumlarından söz edilmediği, boşluğun bile mevcut olmadığı bir devirde, her şey dehşetli bir patlama ile ortaya çıktı. Korkunç sıcaklıkta atomlar yaratıldı. Fizik ve kimya kanunları hükümlerini yerine getirdiler. Proton, nötron ve elektronlardan ağır elementler husule geldi. Yıldızlar doğdu ve güneşler ortaya çıktı. Galaksiler meydana geldi.²³⁸

233 Mürselat, 77/8.

234 Tekvir, 81/2.

235 İnfitar, 82/2.

236 Kıyame, 75/10.

237 Kılıç,Hamza, *Kâinat Kitabını Okumak*, İnsan Yay., İstanbul, s.38.

238 Tuna, Taşkın, *Uzay ve Dünya*, Yeni Asya Yay,1982,İstanbul, s.21-22.

Tam bu noktada filmin tersinden gösterildiğini düşünürsek, galaksiler birbirine süratle yaklaşacak, yıldızlar arasındaki mesafe gittikçe küçülecek, kâinat adeta havası inmiş bir balon gibi içi boşaltılacaktı. Bu farâziye 1917 yılında Albert Einstein tarafından ortaya atıldı. Kesin teori şöyleydi:

Uzak yıldız toplulukları birbirinden hızla uzaklaşıyorlar. Gözlemler ve hesaplar sonucunda uzayın her yöne doğru genişlemekte olduğunu gösteriyordu. En uzaktaki yıldız adaları daha bir süratle uzaklaşıyordu. Zamanı geriye doğru işletirsek uzayımız daralacak, küçülecek ve büzüşecekti. İlim adamları genişleme hızlarını bulup, geriye doğru bir işlemle bütün kâinatın, küçücük bir madde topluluğundan meydana geldiğini buldular. Kâinatı bir avuç içine sığabilecek derecede küçültme hesaplarını yapmaları sonucu çıkan süre 15-20 milyar yıl oldu.²³⁹ Genişleme teorisini deneylerle de sağlamayı deneyen ilim adamları yıldızların saniyede 60.000 kilometre hızla kaçtıklarını gözlemledi. Yani her saniyede 60.000 kilometrelik bir hızla büyüyen bir evrende olduğumuz anlaşıldı.²⁴⁰

Tüm bu bilimsel veriler Kur'ân'ın ifadeleriyle de birleşmektedir:

“Semayı biz kudretimizle kurduk ve onu biz genişletiyoruz.”²⁴¹

Yaşadığımız âlemin varlığı üzerine yapılan tartışmalar yakın tarihlere kadar ya “evren hiç değişmeyen bir durumda varlığını sürdürmektedir” iddiasını ileri süren “durağan evren” ya da, “evren çok uzak olmayan bir geçmişte aniden başlamıştır” iddiasını ileri süren “standart model” öngörülerini üzerine yapıyordu. Fakat artık aranan cevap bulundu ve ezelden beri var olmayı öngören durağan evren modeli artık yerini geçmişte sonlu bir zaman öncesinde başlangıcı olan ve gelecekte de sonlu bir zaman sonra yok olacak olan “genişleyen evren modeline” bırakmıştır.²⁴² İlimsel veriler bu genişlemenin sonucuyla ilgili iki ihtimal üzerinde durmaktadırlar: Ya kâinat genişlemeye devam edecek ve son yahut da kıyâmet olmaksızın sonsuza dek bu durum devam edecek yahut da bir gün gelecek,

²³⁹ Tuna, Uzay ve Dünya, s.22-23.

²⁴⁰ Tuna, a.g.e., s.25.

²⁴¹ Zariyat, 51/47.

²⁴² Musaoğlu, Ahmet, *Ölüm Yeniden Doğuş İçin Kıyamet*, Okul Yay., İstanbul., 2004, s.19.

genişleme duracak ve bütün sistem kendi içine kapanarak çökecektir. Yani kıyâmet kopacaktır.²⁴³

Kritik yoğunluk teorisine göre de kâinat devamlı genişlemekte, bir gün bu genişlemenin çekim kuvvetine mağlup düşerek durması ve galaksilerin bir noktada toplanmak üzere geri dönüş yolculuğuna çıkması düşünülmektedir.²⁴⁴

Prof. Stephan Hawking'in de söylediği gibi:

“Geçtiğimiz 100 yıldan beri sürdürüle gelen çeşitli gözlem, araştırma ve hesaplamalar sonucu artık öğrendik ki, bizler dünya adını verdiğimiz bir gezegen üzerinde, güneş merkezli bir sistem içinde bulunmaktayız. Bu sistem Samanyolu olarak adlandırdığımız bir büyük, çok büyük bir galaksinin içinde yer alıyor. Bu galaksi içinde güneş gibi 200 milyar daha güneş mevcut. Bizim galaksimize benzer evrende daha 100 milyarlarca galaksi var. Ucu bucağı olmayan, sırlarla dolu uzayın genişlediğini, evrenin Big Bang denilen bir başlangıcının olduğunu, kara deliklerin varlığını, karanlık maddelerle dopdolu bir kâinat içinde yaşadığımızı, hatta bir “Big Crunch” (Büyük Çatırtı) ile kıyâmetin olacağını biliyoruz. Gördüklerimizi anlamayı öğrenmemiz gerektiğini de artık biliyoruz.²⁴⁵

Kâinatın tahribinin, kıyâmetin kopmasının mümkün olduğu ilmi verilerden anlaşılmaktadır. İlim öncelikle kâinatın yaratıldığını hiçbir şüpheye yer vermeksizin ispat etmiş, hatta ilk yaratılış saniyelerinde ne olduğunu bile göstermeyi başarmıştır. Yapılan hesaplamalarla kâinatın 15-20 milyar sene önce yaratıldığı ortaya konmuştur. Böylece akli ve tecrübi deliller bu kâinatın hudusuna (sonradan yaratıldığına) delalet etmektedir. Kâinatın hudusu da, fena bulmasına ve bunun aklen muhal bir şey olmadığına delalet etmektedir. Evveli olan bir şeyin, elbette bir sonu da olacaktır. Bu âlem ezeli olmadığı gibi ebedî de değildir.²⁴⁶

²⁴³ Tuna, Taşkın, *Zafer Dergisi*, Sayı 161, İstanbul, 1989, s.6.

²⁴⁴ Şimşek, Ümit, *Big-Bang Kainatın Doğuşu*, Yeni Asya Yay, İstanbul, 1980, s.72-74.

²⁴⁵ Tuna, Taşkın, *Ol dedi Oldu*, Şule Yay, İstanbul, 2005, s.269-270.

²⁴⁶ Güllüce, Veysel, *Kur'ân-ı Kerim'e Göre Ahiretin Varlığı*, Doktora Tezi, Erzurum, 1996, s. 68.

B- KİYÂMET ALÂMETLERİ OLARAK YORUMLANAN BAZI ANLATIMLARIN ÇÖZÜMLENMESİ

a. Ye'cuc Me'cuc'ün Kimliği

Dünyanın sonunun gelmesi, evrendeki kurulu fiziki düzenin tamamen bozulması kıyâmetin diğer bir ifadesi olmakla beraber, İslâmi kaynaklarda özellikle de hadislerde geçen Ye'cuc ve Me'cuc ile ilgili anlatımlar, kıyâmetin gelişini haber veren olağanüstü hadiseler olarak gösterilmektedir.

Kur'ân-ı Kerim'de iki ayrı yerde zikredilen “Ye'cuc ve Me'cuc”²⁴⁷ kelimelerinin kökeni konusunda farklı görüşler ileri sürülmektedir. Arapça bir kelime olarak (e-c-c) kökünden “sıcağın şiddetli olması, ateşin tutuşması ve sesli sesli yanması, düşmanın hızlı hareket etmesi” gibi manalara geldiği söylenmektedir.²⁴⁸

Öte yandan kelimenin köken olarak Arapça olmayıp, İbranice'de “gog” ve “magog” isimlerinden geldiği de söylenmektedir. Eski Ahit'e göre “gog” tanrı “yahve” tarafından Yahudilere musallat kılınan, onların malını, mülkünü yağmalayan; hayvanlarını boğazlayan; oğullarını, kızlarını yiyecek olan bir topluluk olduğu anlaşılmaktadır.²⁴⁹ Yeni Ahit'te ise, Yuhanna'nın rüyalarına göre “Ye'cuc ve Me'cuc” mukaddeslerin ordularını ve kutsal şehirlerini işgal etmek için İblis ve şeytanın kendileri ile işbirliği yapacağı, sayıları denizin kumları kadar çok olan ve yeryüzünün her tarafına yayılmış bulunan milletlerdir.²⁵⁰

Başka bir görüşe göre de kelimenin aslı Türkçe'den gelmektedir.²⁵¹

Kelimenin diğer dillerdeki kullanımlarının yanında Kitab-ı Mukaddes'te de “gog” ve “magog” olarak geçmesi dikkatleri çekmekle beraber Kur'ân-ı Kerim'deki kullanımın ne manaya geldiği, “Ye'cuc” ve “Me'cuc” ile kimlerin kastedildiği çok tartışılıp üzerinde tahmin yürütülen bir konu olagelmiştir. Kur'ân-ı Kerim'deki kullanımları bu kelimelerin kıyâmet alâmeti olarak algılanması sağlamıştır. “Ye'cuc”

²⁴⁷ Kehf, 18/83-99; Enbiya, 21/96-97.

²⁴⁸ İbnu'l Manzur, Lisanu'l Arab, “e.c.c.” md, c. I, s.24; Ragıp el-İsfehâni, Müfredat, s.24..

²⁴⁹ Çelebi, İtikadi Açından Yakın ve Uzak Gelecekle İlgili Haberler, s.104; ayr. bkz: Tesniye 28/49-57; Yeremya 5.; Hazakial 32, 38, 39. bablar.

²⁵⁰ Kitab-ı Mukaddes, Vahiy, 20/1-9.

²⁵¹ Carullah, Musa, Kur'ân-ı Kerim Ayeti Kerimelerinin Muciz İfadelerine Göre Yecuc, Berlin, 1933. s.11-12.

ve “Me’cuc”ün kimliği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan bazıları şöyledir:

Elmalı’ya göre; “barbar tabirinden daha şiddetli bir tabir olup, aslı ve nesebi belirsiz, din ve millet tanımayan karma insanlar topluluğudur”.²⁵²

İsmail Cerrahoğlu; ”iddia edilenin aksine bunların Türkler olmadığını, geçmiş ve gelecekte, hangi ırk ve millete mensup olursa olsun, yeryüzündeki nizam ve intizamı bozmaya kalkışanların hepsi” demiştir.²⁵³

Hasan Hanefi’ye göre; “ geçmişte yapılan mücadelede yenilen ve gelecekte de yenilmeleri normal olan kötü kimseler” dir.²⁵⁴

Konuyla ilgili Kur’ân’da şöyle bir anlatım geçmektedir:

“Sana Zülkarneyn hakkında soru sorarlar, de ki: Size onun halini beyan edeceğim. Biz onu yeryüzünde kuvvetlendirdik. O da bir yol tuttu. Güneşin battığı yere vardığı zaman onu kara bir denize batar buldu. Onun yanında bir halk gördü. Biz: ‘Ey Zülkarneyn!’ dedik. ‘ Ya bunları azaba çarparsın yahut da onlara iyilik edersin’. O da : ‘ Her kim zulmederse ona azap vereceğiz, sonra da o Rabbine dönecek, onu misli görülmemiş azaba çarpacaktır, dedi. Doğrusu dürüst, iyi işler işleyene de en güzel mükafat vardır. Ona kendi emrimizden kolay bir söz söyleyeceğiz. Sonra bir yol daha tuttu. Güneşin doğduğu yere varınca onun, güneşten başka örtecek şeyleri bulunmayan bir kavim üzerine doğduğunu buldu. İş böyle oldu. Biz onun elinde olan her şeyi ilmimizle kavramıştık. Sonra o başka bir yol tuttu. İki dağ arasına vardı. Onların yanında hemen hiçbir söz anlamaz bir kavim buldu. Onlar dediler ki: ‘Ey Zülkarneyn! Ye’cuc ve Me’cuc yeryüzünde fesad çıkarıyorlar, bizimle onlar arasında bir sed çekmek üzere sana bir vergi versek olmaz mı? ’ Zülkarneyn, Rabbimin bana verdiği, sizin vereceğinizden daha hayırlıdır. Siz bana (kol) kuvveti ile yardım edin. Sizinle onların arasında sağlam bir sed çekerim. Bana demir parçaları getirin, dedi. İki dağ yanlarının arasındaki yer dolduktan sonra ‘üfleyin’ dedi, demir ateş kesilince, bana erimiş bakır getirin de üzerine dökeyim, dedi. Artık onların (Ye’cuc ve Me’cuc) ne (seddi) aşmaya, ne de onda bir delik açmaya güçleri yetmedi. Zülkarneyn: Bu, Rabbim tarafından rahmettir, Rabbimin

²⁵² Yazır, Hak Dini , c.V, s. 3287-3288.

²⁵³ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, c.I, D.İ.B. Yay., Ankara, 1988, s.139.

²⁵⁴ Hanefî, Hasan, *Mine’l-Akide İle’s-Sevre*, c. IV, Daru’t Tenvir, Beyrut, 1988, s.481.

vadi gelince onu dümdüz eder, Rabbimin vadi herhalde yerini bulacaktır. O gün onlar, deniz dalgaları gibi birbirine çarparak çalkalanır. Sura da üfürülür. Biz onların hepsini toplarız. O gün beni anmamak için gözleri perdeli olan, (Kur’ân’ı) dinlemeye güçleri yetmeyen kâfirleri cehennemle yüz yüze getiririz.”²⁵⁵

“Ye’cuc” ve “Me’cuc” un kimliğini tesbit noktasında Kur’ân’da bize bildirilen bu kıssada açığa çıkarılması gereken birkaç nokta daha vardır. Kur’ân her zamanki üslubuyla kıssadan sadece ders çıkarmaya yönelik bir vurgu yaptığı için, olayın geçtiği söylenen yerlerin neresi olduğu, bu olayın ne zaman vuku bulduğu ya da Zülkarneyn’in kim olduğu konularında detayın hiç olmadığını görmekteyiz. Kur’ân’daki bu duruma karşılık, İslâm kaynaklarında, Zülkarneyn ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Taberi ve Fahreddin Râzi’nin tefsirinde geçtiğine göre Yunan kralı İskender’dir.²⁵⁶ Bazı kaynaklarda da onun Hz. İbrahim’e yakın olarak aynı dönemde yaşamış bir kişi olduğu zikredilir.²⁵⁷

“Ye’cuc” ve “Me’cuc” un kimler olduğunu anlayabilmek için Zülkarneyn’e bir göz atmamız gerekse de, kaynakların Zülkarneyn’le ilgili verdiği bilgileri de sağlıklı değerlendirerek tesbitlerde bulunmamız gerekir. Makedonyalı İskender’in Zülkarneyn olduğu yolundaki bilgi sıhhatli değildir. Kur’ân gerçekliğiyle karşılaştırıldığında yanlış olduğu görülecektir. Çünkü Kur’ân’a göre Zülkarneyn Allah’ın varlığına, birliğine ve ahirete inanan, kendisine mutlak ihtiyar verilen ve hakkında ihtiramla söz edilen bir hükümdardır. İskender ise, putperest, müstekbir, müsrif ve zorba bir kraldır.²⁵⁸ Öte yandan Musa Carullah “gog” ve “magog” olarak Tevrat’ta anlatılan kişilerin “Ye’cuc” ve “Me’cuc” olduğunun söylenmesine karşı çıkararak, Kur’ân’daki “Ye’cuc” ve “Me’cuc” ile “gog” ve “magog” arasında hiçbir ilgi bulunmadığını söylemektedir.²⁵⁹

Uzak geçmişteki “Ye’cuc ve Me’cuc”dan bahseden ayetlerde onların tarihte yaşamış, etrafa zarar veren topluluklar oldukları, Zülkarneyn tarafından önlerine sed örülerek bu davranışlarının engellendiği belirtiliyor. Zaman, mekan beyanı

²⁵⁵ Kehf, 18/ 83-101.

²⁵⁶ Taberi, Camiu’l Beyan, c.XVI, s.17; Razi, Mefatihü’l Gayb, c.XXI, s. 163.

²⁵⁷ İbn Kesir, Ebu’l Fida İmaduddin İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve’n Nihaye*, c.II, Beyrut, 1980, s.105.

²⁵⁸ Çelebi, a.g.e., s.113.

²⁵⁹ Carullah, Musa, a.g.e., s.4-5.

yapılmadan davranış ve karakter tasvirleri yapılıyor. Kur'ân'ın bizden beklentisi önce açıkça beyan edilmiş görevleri ifa etmek, sonra da mübhem bırakılmış hakikatleri açıklamaktır. Kehf suresindeki anlatımlar tamamen tarihi süreç içerisinde uzak geçmişteki “Ye’cuc ve Me’cuc” kıssasını, Enbiya suresinde sözü edilen ve gelecekte ortaya çıkacağı belirtilen “Ye’cuc ve Me’cuc” ve “yaklaşan va’d” ile irtibatlandırmaktadır.²⁶⁰

Enbiya suresindeki ayet şöyledir:

“Helak ettiğimiz bir belde (halkı) için geri dönüş imkansızdır. Nihayet Ye’cuc ve Me’cuc (sedleri) açıldığı ve onlar her tepeden akın ettiği zaman gerçek vaad yaklaşınca, birden inkâr edenlerin gözleri donakalır: ‘yazıklar olsun bize! Gerçekten biz, bu durumdan habersizmişiz; hatta zâlim kimselermişiz’ derler”²⁶¹

Kehf suresinde tarihi bir olay olarak sunulan “Ye’cuc ve Me’cuc”, Enbiya suresinde ise gelecekle irtibatlandırılmış ve kıyâmet olduğu söylenen vaadin geldiği zaman yaşanacak olanlara dikkat çekilmiştir. Ayetin devamında gelen diğer ayetlere de bakıldığında bütün kâfirlerin gözlerinin yerinden fırlayacağı, kıyâmetin gerçekleşmiş olduğunu göreceklere, suçlarını hemen itiraf edecekleri, kendilerine cehennem yakıtı olmayı hak ettiklerinin söyleneceği, cehenneme atılacakları ve orada ah! ²⁶² edip inleyecekleri anlatılmaktadır. Görüleceği gibi burada kıyâmet öncesinde yaşanacak bir hadise değil, “yeniden diriliş sonrasında” meydana gelecek gelişmeler tasvir edilmektedir. Dolayısıyla bu ayet-i celile’den “Ye’cuc ve Me’cuc”un bir kıyâmet alâmeti olduğuna dair bir sonuç çıkartmak mümkün gözükmemektedir.²⁶³

Ehl-i Sünnet âlimi Mâtürfî, Enbiyâ sûresindeki; “helâk ettiğimiz bir belde için artık (yeniden mâmûr olmak) imkânsızdır; çünkü onlar geri dönemeyeceklerdir.”²⁶⁴ âyetini açıklarken “ayetteki ‘geri dönme’ ifadesi, Allah’ın haklarında helâk murad ettiği bir kavme artık başka bir fırsatın verilmemesidir.

²⁶⁰ Çelebi, a.g.e., s.115.

²⁶¹ Enbiya, 21/95-97.

²⁶² Enbiya, 21/97-100.

²⁶³ Seyhan, Ahmet Emin, *Hadislere Kıyamet Alametleri* (Envar’ul Aşkın Örneğinde), Tuğra Ofset, Isparta, 2006, s.220, ayr. bkz., Çelebi, a.g.e., s.119.

²⁶⁴ Enbiya, 21/95.

Sonraki ayetlerde “Ye’cûc ve Me’cûc” seddinin yıkılması kıyâmetten kinâyeye olup “Hakk’ın va’dinin “gelmesi” bu mânâyı desteklemektedir” der.²⁶⁵

Tasavvufi yorumlarsa ayetlerin tamamıyla te’vili ve batni yorumuyla ilgili olmuştur. Mutasavvıflara göre “Ye’cuc ve Me’cuc”, insanda hayvanî sıfatların /kötülüklerin, çirkin fikirlerin çıkmasından ve bunların tamamen hâkim unsur haline gelmesinden ibarettir. Çünkü çirkinlikler ve kötülükler iyilikleri örter. Böyle kötü hallerin çoğalması kalbi karartır. Kaşanî, “Ye’cuc ve Me’cuc” ile mizacın bozulması, terkinin çözülmesiyle meydana gelen nefsanî ve bedenî kuvvetlerin kastedildiğini belirtir.²⁶⁶

Kısaca özetlemek gerekirse, Kehf suresindeki anlatımlarda geçmişte yaşamış “bozguncu insanlar” kastedilmiş, Enbiya suresinde de “mahşer yerinde toplanacak olan bütün zâlim ve hakikat inkârcıları kastedilmektedir. Kanaatimizce “Ye’cuc ve Me’cuc” ile azgın ve kötü insan kalabalıkları kastedilmiş olup, özel bir isimlendirmeden çok bir vasıf ifade edilmeye çalışılmıştır.

b. Dabbetü’l Arz’ın Anlamı

Arapça’da (debb) kelimesi, ‘yavaş ve sessizce yürümek, emeklemek, nüfuz ve sirayet etmek, hastalığın bedene yayılması, içilen şeylerin vücuda sirayet etmesi ve elbisenin yıpranması gibi gözle görülmeyen şeyler’ anlamlarına gelmektedir. “Dabbe” ise, “debb” kökünden sıfat olan ‘yeryüzünde yürüyen canlı’ ve özellikle ‘binek hayvanı’ manasında kullanılan bir kelimedir.²⁶⁷ Bu kavram, hayvan mertebesinde olan, doğasına yabancılaşmış kötü kimseler için de kullanılmaktadır.²⁶⁸ Kur’ân-ı Kerim’de ise “dabbe” kelimesi 14 yerde tekil, 4 yerde çoğul olarak geçmekte, bazen yeryüzünde yürüyen,²⁶⁹ bazen hem yerde hem gökte bulunan,²⁷⁰ bazen de yer belirtilmeksizin mutlak olarak hareket eden bütün canlılar²⁷¹ anlamlarında gelmektedir. “Dâbbet’ül arz” şeklindeki kullanımı ise Kur’ân-ı

²⁶⁵ Malkoç, a.g.e., s.25.

²⁶⁶ Şimşek, Halil İbrahim, “Kıyâmet ve Alametlerinin Tasavvufî Tecrübe Açısından Yorumlanması”, s.133.

²⁶⁷ İbnü’l Manzur, *Lisân’ul Arab*, c.I, s. 938.

²⁶⁸ Ragıp el İsfehani, *Müfredat*, s.306.

²⁶⁹ Neml, 27/82.

²⁷⁰ En’am, 6/38; Nahl, 16/49.

²⁷¹ Bakara, 2/164; Enfal, 8/22,55; Hud, 11/6,56; Nahl, 16/61; Hac, 22/18; Nur, 24/45; Ankebut, 29/60; Lokman, 31/10; Sebe, 34/14; Fatır, 35/28,45; Şura, 42/29; Casiye, 45/4.

Kerim’de bulunmamaktadır. Kitab-ı Mukaddes’te de kıyâmete yakın bir takım hayvanların çıkacağı, ejderha şeklindeki bir canavarın dünyanın sonuna doğru zuhur edeceği gibi bilgiler mevcuttur.²⁷² Bu bilgilerle İslâmi literatürdeki “Dâbbet’ül arz” tasvirleri arasında bir takım benzerlikler mevcuttur.

Dâbbe kelimesinin kıyâmet ile alakalı olarak kullanımı sadece Neml sûresinde geçmektedir: “Onlar hakkında söz gerçekleştiği vakit yerden bir çeşit canlı çıkarınız ki o, onlara insanların ayetlerimize kesin olarak inanmadıklarını söyler. O gün her ümmetin ayetlerimizi yalanlayanlarını toplarsınız. Onlar bir arada tutulup hesap yerine sevk edilirler”²⁷³ Bu tasvir, kendisiyle neyin kastedildiği belli olmayan bir mücmellik taşımaktadır. Tefsir kitaplarında bu ayetler hakkındaki farklı açıklamalar bunu desteklemektedir.²⁷⁴

Elmalılı “Dâbbet’ül arz” ın “maddi ve manevi harikulade bir kuvvet ve saltanat ile zuhur edip İslâm devleti kuracak büyük şahsiyet” olduğunu ifade eder.²⁷⁵ Esed ise, “yerden çıkartılan yaratık” ifadesini, “insanın hayata dünyevi bakışını, başka bir deyişle kıyâmet gününden önceki zamanların insanı ruhen yoksullaştıran maddeci karakterini dile getiren temsili bir ifade olarak” değerlendirmekte ve “bu yaratık, insana mecaz yoluyla, özellikle maddeci değerlere gömülüp gitmesinin ve dolayısıyla yavaş yavaş kendi kendisini tüketmesinin Allah inancının eksikliğinden ileri geldiğini gösterir” demektedir.²⁷⁶

Son dönemde de “Dâbbetü’l Arz”, ayette yer alan azabın gerçekleşmesi ile haşır (toplanma) günü arasında irtibatın bulunması ve rivayetlerde yer alan Hz. İsâ’nın nüzulünün ve ölümünün “Dâbbetü’l Arz”dan önce gerçekleşmesi gibi sebeplerle kıyâmetten önceki bir alâmet şeklinde değil kıyâmetin kopma sürecinde gerçekleşecek olan bir safha olarak düşünülmektedir.²⁷⁷

İlyas Çelebi “Dâbbet’ül arz” ın “kıyâmetin vukuundan önce ortaya çıkacak bir alâmet değil, kıyâmetin vukuu ile ortaya çıkacak bir olay(safha/makam) olduğunu

²⁷² İşaya, 13/21-22, Vahiy, 12-13/18, Eyüb, 3/8, Mezmurlar, 74/13-14, Habakkuk, 3/8.

²⁷³ Neml, 27/82-83.

²⁷⁴ Fahreddin Râzî, *Mefâtilu’l-Gayb*, c. XVII, s.461-462.; Zeki Sarıtoprak, “Dâbbetü’l-arz” *D.i.A.*, c.VIII, 393-395.

²⁷⁵ Elmalılı, Hak Dini, c.V, s.3703.

²⁷⁶ Esed, Muhammed, *Kur’ân Mesajı Meal ve Tefsir*, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret yay., İstanbul, 2000, s.778.

²⁷⁷ Yusuf Sevki Yavuz, “Kıyâmet Alâmetleri” md., *D.İ.A.*, c.XXV, s.522-525;

söylemektedir.²⁷⁸ Zeki Sarıtoprak ise “ ahir zamanda sayılarının artması beklenen ve hayvandan daha aşağı bir seviyede bulunan şerir insanlar veya belli olumsuz şartların ortaya çıkması halinde yeryüzündeki bütün insanları kapsamayan, sadece belirli yerlerde vuku bulabilecek sosyal sarsıntılar” olduğunu ifade eder.²⁷⁹

Kıyâmetin büyük alâmeti olarak “dabbe” den bahseden Harputi, Tenkihu’l Kelam’ında “çıkış yeriyle ilgili çeşitli görüşler ileri sürülen “Dabbetü’l Arz”ın bazı kavillerde insan, bazı kavillerde de başka bir şekilde olduğunu aktararak, Neml suresindeki dabbe’nin Eşrât-ı Saa’dan olduğunu ifade eder.²⁸⁰

Aynı şekilde kelam kaynaklarında “Dabbetü’l Arz’ın çıkışı hakır”²⁸¹ şeklinde genel bir kabule yer verilmiş ve Ehl-i Sünnetin semiyat konusunda yorum ve tahminlerden kaçınan tutumu gereği bu konuda da sadece inanmanın gerekliliği üzerinde durulmuştur. ²⁸²

Neml suresinde geçen dabbe hakkında Kur’ân-ı Kerim’de tafsilatlı bilgi yer almamaktadır. Oysa rivayetlerde hakkında pek çok detaylı bilgilerin verildiğini görmekteyiz. Bazı kaynaklarda Dabbe’nin Hz. Süleyman’ın mührü ve Hz. Musa’nın asasıyla birlikte geleceği, asa ile mü’minin yüzünü parlatıp, mühürle kâfirin burnunu damgalayacağı ifade edilmektedir.²⁸³

Bunun yanında bazı tefsirlerde²⁸⁴ ve kaynaklarda da görebileceğimiz sened ve metin açısından da tenkid edilen israiliyat kaynaklı bilgiler de mevcuttur.²⁸⁵ Bu rivayetlerde “Dâbbet’ül arz” ın olağanüstü özelliklerinden bahsedilmektedir. Nitekim onun 60 arşın boyunda vücudu kıllarla kaplı, sakallı, boynuzlu, öküz kafalı, domuz gözlü, fil kulaklı, aslan yeleli, kaplan renkli, koç kuyruklu olduğu, yerden çıkışının üç gün sürdüğü, başının bulutlara değdiği, inananlarla inanmayanların ayırt

²⁷⁸ Çelebi, a.g.e., s.136.

²⁷⁹ Sarıtoprak, “Dâbbetü’l-Arz” maddesi D.İ.A., s.394.

²⁸⁰ Harputi, Abdullatif, *Tenkihu’l-Kelam fi Akaid-i Ehli’l-İslam*, s.294.

²⁸¹ Ali b. Ebu İz, el-Akidet’t-Tehaviyye ve Şerhi, s.430; Beyazizade Ahmet Efendi, *Usul’l-Münife Li’l-İmam Ebu Hanife*, s.147.

²⁸² Sarıtoprak, “Dâbbetü’l-Arz” maddesi D.İ.A. s.394.

²⁸³ Tirmizi, 44/Tefsir, 27; İbn Mace 36/ Fiten, 31.

²⁸⁴ İbn-i Kesir, *Tefsiru’l-Kur’ân’il-Azim*, c.II, s.682-683.

²⁸⁵ Sarıtoprak, a.g.e., s.394.

edilebilmesi için asasıyla mü'minlerin yüzünü parlattığı, mühürle de kâfirlerin burnunu damgaladığı ve onları zelil ve perişan ettiği anlatılmaktadır.²⁸⁶

Ayrıca müstakil olarak Kıyâmet alâmetleriyle ilgili yazılmış olan eserlerde de “Dabbetü'l Arz” ile ilgi tafsilatlı bilgiler verilmiş²⁸⁷, kıyâmet ten önce olacak olağanüstü olaylardan biri olarak gösterilmiştir. “Dabbetü'l Arz”ın uzun boyunlu, insan yüzü, dört ayaklı tasvirleri de yapılmıştır.²⁸⁸

Hız. Peygamber'e isnat edilen konuyla ilgili rivayetlerde “Dâbbetü'l Arz”ın detaylı tasvirleri bulunmaktadır. Buhârî'nin el-Câmiu's-sahîh'i ile Nesâî'nin es-Sünen'inde konu ile ilgili herhangi bir rivayet mevcut değildir. Müslim'in el-Câmiu's-sahîhi'i ile Ebû Dâvûd'un es-Sünen'inde “Dâbbetü'l Arz”ın özelliklerinden söz edilmeden sadece ortaya çıkışının bir kıyâmet alâmeti olduğu belirtilir.²⁸⁹ Tirmizî'nin el-Câmiu's-sahîh'inde, İbn Mâce'nin es-Sünen'inde ve Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde yer alan rivayetlerde detaylı tasvirler bulunmaktadır.²⁹⁰

Çeşitli kıyâmet alâmetleri hakkındaki hadisleri ihtiva eden Buhari'de “Dâbbet'ül arz” ile ilgili herhangi bir kaydın bulunmaması, Kütüb-i Sitte'deki diğer rivayetlerin de ayrıntı vermemesi dikkat çekicidir. Bu durumda Tirmizi'nin el-Camiu's sahih'i ile İbn Mace'nin Es- Sünen'inde Ebu Hureyre'den rivayet edilen hadisin verdiği kısa bilgi, “Dâbbet'ül arz” ayetinin “..insanların ayetlerimize gerçekten inanmadıklarını kendilerine söyler” mealindeki son kısmının maddileştirilmiş veya sembolize edilmiş bir açıklaması görünümündedir.²⁹¹

Sufiler ise ,”Dabbetü'l Arz” denilen yaratık/yaratıkların nasıllığı gibi şekli boyutu üzerinde fazla durmayarak onun manevî terbiye/seyir esnasında tekabül ettiği durumlar hakkında yorum yapmışlardır. Sufî yorumculardan Abdürrezzak el-Kaşanî'ye göre ,”Dabbetü'lArz” küçük kıyâmetin alâmetlerinden biridir. “Dabbetü'l Arz”, her kötü nefis sahibinin beden arzından ortaya çıkan melekelerin ve ahlakın farklılaşması sebebiyle onun zahirindekilerle batınındakilerin arasında meydana

²⁸⁶ Taberi, *Camii'l-Beyan*, c. XX, s.18-19; Sefferani, *Ehvalu'l-Yevmu'l-Kıyame*, s.113.

²⁸⁷ Sefferani, Ebu'l Avn Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Salim, *Ehvâlu'l-Yevmu'l-Kıyâme ve Alâmatuha'l-Kübrâ*, Müessesetü'l Kütübi-s Sekafiyye, Beyrut, 1986, s.113.

²⁸⁸ Berzenci, el-İşaa , s.276.

²⁸⁹ Müslim, *İmân*, 249; *Fiten*, 39, 40, 118, 129; Ebû Dâvud, *Melâhim*, 12.

²⁹⁰ Tirmizî, *Fiten*, 21; *Tefsîr*, 27; İbn Mâce, *Fiten*, 31, 32; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 164, 201, 295, 324, 337, 372, 402, 446, 491, 511; IV, 6, 7; V, 268, 357. Konuyla ilgili değerlendirmeler ve geniş bilgi için bkz. Çelebi, *İtikadi Açından Uzak Ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler*, s. 136-139.

²⁹¹ Sarıtoprak, “Dâbbetü'l-Arz” maddesi, *D.İ.A.* s.395.

gelen uzaklıktan kaynaklanan çeşitli şekiller ve heyetlerdir. Onlar hayat ve sıfatlarının diliyle söylerler.²⁹²

Fahredden er-Râzi tefsirinde, “bilin ki, Kur’ân-ı Kerim’de bu haberlerin hiçbirine delalet yoktur. Hz. Peygamber’den gelenler de sahih ise kabul edilir, değilse reddedilir” demiştir.²⁹³

Konuyla ilgili hadislerin hiçbirinin mütevatir olmadığı dikkate alınır, bu hadislerin ilgili ayetten farklı olarak içerdikleri açıklamalar kesin bilgi değil sadece zan ifade eder. Haber-i vâhid denilen bu çeşit rivayetlerin akaid alanında delil olamayacağı kelimelerin bir ilkesi olarak benimsenmiş ve bu tür açıklamaların bağlayıcı olamayacağı kabul edilmiştir. Genel olarak bu konudaki itikade gelince, Kur’ân’da bize bildirildiği kadarına iman zorunludur. Ancak tafsilattaki bilgiler subutu kesin bilgiler olmadığından itikadi mevzular değildir.

c. Ayın Yarılması Olayı (İnşikaku’l Kamer)

İnşikak-ı kamer tabiri Kur’ân-ı Kerim’de kıyâmetin yaklaştığını gösteren ayet-i kerimede²⁹⁴ geçmektedir. Bu tabirle kastedilen ayın yarılması hadisesinin Hz. Peygamber döneminde gerçekleşip biten bir mucize mi, yoksa kıyâmetin vukuuna işaret edecek olan gelecekteki bir haber mi olduğu konusunda hem tefsir hem de kelimelerin ilmiyle uğraşanlar arasında ihtilaf olagelmıştır. Bu nedenle tartışmalı olan konuyu izaha çalışırken öncelikle kelimenin etimolojik tahliliyle başlayacağız.

İnşikak esasında yarmak, cemaatten ayrılmak, dişin eti, bitkinin toprağı yarıp çıkarması, tan yerinin ağarması, ölünün gözlerinin belirip kalması, meşakkate düşürmek, zor gelmek ve dağıtmak manalarına gelen (ş.k.k.) kelimesinden türemiştir.²⁹⁵ İnşikakın manası ise yarılmak, parçalanmak, bölünmektir. Arapların kullandığı “inşakke’l fecr” deyimini de “tan yeri ağardı” manasında ayın sanki tulu yerini yarıp çıkması manasında kullanılmaktadır.²⁹⁶

²⁹² Şimşek, Halil İbrahim, “Kıyâmet ve Alametlerinin Tasavvufî Tecrübe Açısından Yorumlanması”, s.139.

²⁹³ Razi, *Mefatihul-Gayb*, c.XXIV, s.218.

²⁹⁴ Kamer, 54/1.

²⁹⁵ İbnü’l Manzur, *Lisanu’l-Arab*, “ş.k.k.” md., c.II, s.347.

²⁹⁶ İbnü’l Manzur, *Lisanu’l-Arab*, “ş.k.k.” md., c.II, s.347.

Terkibin diğ er kelimesi olan kamer ise ayın üçüncü gecesinden sonuna kadar ki görüntüsüne verilen addır.²⁹⁷ İnşıkak-u kamer kavramı ise “ayın ikiye bölünmesi” iki parçaya ayrılması anlamına gelmektedir.

Bu kavramın Kamer suresindeki kullanımını şöyledir:

“Kıyâmet yaklaştı, ay yarıldı. Onlar bir mucize görürlerse hemen yüz çevirirler ve ‘eskiden beri devam edegelen bir büyüdür’ derler. Yalanladılar ve kendi heveslerine uydular. Halbuki bu işin bir durma yeri vardır. Andolsun, onlara kötülükten önleyecek nice önemli haberler gelmiştir.”²⁹⁸

Kamer suresi Mekke’de nazil olan ve itikadi konuların vurgulandığı bir suredir. Bu surede hem kıyâmetin yaklaştığı vurgulanırken, hem de Kur’ân’ın bir ihtar kitabı olduğu ifade edilir. İnsanlara, onları kötülükten alıkoyacak nice haberler gönderildiğini fakat buna kulak asmadıklarını, kıyâmet kopup etrafa yayılmış çekirge sürüsü gibi gözleri düşkün bir halde kabirlerinden çıkacakları gün, onlardan yüz çevrileceği haber verilmektedir. Nuh, Lut, Semud ve Firavun’un kavimlerine gösterilen hissi mucizeler ve yapılan çağrılardan ibret almamaları nedeniyle uğrayacakları azaplar hatırlatılmakta; son söz Mekkelilere getirilmektedir. Mekke müşriklerinin onlardan daha güçlü olmadıkları belirtildikten sonra, onların da yakında bozguna uğrayacakları anlatılır. Müşrikleri bekleyen asıl azabın da kıyâmette olacağı hatırlatılır.

Kamer suresindeki söz konusu ayetlerin tefsirleri Hz. Paygamber’den müşriklerin ayın yarılmasını istemeleri sonucunda bunun bir mucize olarak gösterildiği ifade edilir.²⁹⁹

Râzi, Zemaşeri ve Taberi gibi bazı âlimlere göre Mekke döneminde olmuş bir mucize haber verilmektedir. Hasan Basri ve Ata b. Ebu Rabah’tan gelen bir rivayete göre de ayet gelecek zamanda ayın yarılacağını haber vermektedir.³⁰⁰

Müfessirlerin ayete mucize manasını verirken dayandıkları delillerden ilki ayette geçmiş zaman kipinin kullanılmış olmasıdır ki bunun aksini gösteren bir karine de görmemektedirler. İkinci olarak, “ay yarıldı” ifadesini takip eden ayette,

²⁹⁷ İbnü’ Manzur, *Lisanu’l-Arab*, “k.m.r.” md., c. III, s. 160.

²⁹⁸ Kamer, 54/1.

²⁹⁹ Taberi, *Camiu’l-Beyan*, c.XXVII, s.84.

³⁰⁰ Ebu’l Leys Semerkandi, *Tefsiru Ebi’l-Leys*, c.III, nşr. Ali M. Muavvaz, Beyrut,1993, s.297.ayr. bkz.,Çelebi, İlyas,” İnşıkaku’l Kamer” md.; D.İ.A. c.XXII, İstanbul, 2000, s.344.

müşriklerin bir mucize görünce ondan yüz çevirip “bu eskiden beri devam ede gelen bir büyüdür” şeklindeki sözlerinin bildirildiğini ve müşriklerin bu sözlerinin yerini bulması için de söz konusu haberin gerçekleşmiş olması gerektiğini ifade etmektedirler. Üçüncü olarak da bu konuda ashap, tabiin ve daha sonraki gelen müslümanlar tarafından meşhur, hatta tevatür derecesine ulaşmış haberlerin bulunmasının bu olayın gerçekleşmiş olduğunu göstereceğini ileri sürmektedirler.³⁰¹

Öte yandan “İnşikaku’l kamer” olayının kıyâmetin vukuu ile ilgili olduğunu ifade edenler de olmuştur. Süleyman Ateş tefsirinde söz konusu ayette kıyâmetin çok yaklaştığını vurgulamak için kıyâmet esnasında olacak olaylardan biri olan “İnşikaku’l kamer”in geçmiş zaman kipiyle ifade edildiğini belirtir³⁰² ve bunun Kur’ân’daki örneklerini³⁰³ kaydeder. Ayetin devamındaki müşriklerin tavrını da izah eder ve “bu müşriklerin inkârdaki ısrar ve kararlılıklarını belirtmektedir” der. Bunun anlamı da şudur: “Kıyâmet kopup ay da yarılmak üzere olmasında rağmen şu müşrikler inkârda o kadar kararlıdır ki kıyâmet arefesinde ayın yarıldığını görseler de yine kıyâmetin kopacağına ihtimal vermezler.”³⁰⁴

Öte yandan sistematik kelim kitaplarında inşikak-ı kamer hadisesine hiç temas edilmemiş ya da mucize bahsinde zikredilmiştir. Eşrât-ı satı konu alan eslerde ise inşikak-ı kamer hadisesine hiç yer verilmemiştir. Buna rağmen Hâlimi gibi bazı Ehl-i Sünnet âlimleri ile Mutezile kelamcıları farklı düşünmektedirler.³⁰⁵

Maturidi *Te’vilat-ü Ehli-s Sünne adlı* eserinde ilgili ayeti ³⁰⁶ açıklarken, ilk önce bu olayın gerçekleşmeyip kıyâmete yakın gerçekleşeceğini savunan görüşe yer verir. Daha sonra da Mutezile âlimi Ebu Bekr el- A’sam’ın da bu görüşte olduğunu söyleyerek, onun ileri sürdüğü böyle olağanüstü bir olayın, gizli kalmayıp herkes tarafından nakledilmesi gerektiğine dair fikrini aktarmaktadır. Devamında çoğunluğun inşikak-ı kamer olayının Hz. Peygamber döneminde gerçekleştiğini savunduklarını söyleyerek çoğunluk adına, karşı fikre cevap vermekte, bu olayın birden fazla sahabe tarafından nakledildiğini, hadisin umuma mal olarak mütevatir

³⁰¹ Taberi, a.g.e. c.XXVII, s.84.87; Razi, a.g.e., c.XXIX, s.28-29; Elmalılı, a.g.e. c.VII, s. 4637-4638. ayrıca tafsilatlı bilgi için bkz., Çelebi, a.g.e., s.152-181.

³⁰² Ateş, Süleyman, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, c. IX, s.150-151.

³⁰³ Bkz. Nahl, 16/1; Enbiya, 21/1; Araf, 7/44-50.

³⁰⁴ Ateş, Süleyman, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, c.IX, s.153-154.

³⁰⁵ Çelebi, a.g.e., s.173.

³⁰⁶ Kamer, 54/1.

hale geldiğini, bunu duymayanların sayısının azaldığını savunmakta ve te'vil ehlinin çoğunluğunun inşikak-ı kamer hadisesinin gerçekleştiği yönündeki düşüncesini savunmaktadır.³⁰⁷ Maturidi ekolünde inşikak-ı kamer olayı bir kıyâmet alâmeti olarak görülmemiş, Hz. Peygamberin hissi mucizelerinden biri olarak kabul edilmiştir.³⁰⁸

Ömer Nasuhi Bilmen inşikak-ı kamerin Hz. Peygamber'in mucizesi olduğu görüşündedir ve bunu "tahayyülle" ve "göze öyle görünme" şeklinde yorumlamanın mümkün olmadığını kaydetmektedir. Mekke halkı dışında başka milletlerin de bu hadiseyi müşahede ettiklerini, Hindistan'da bir heykelin üzerinde "inşikak-ı kamer senesinde imal olmuştur" mealinde bir ibarenin bulunduğunu beyan etmektedir.³⁰⁹

Abdullatif Harputi de inşikak-ı kamerin Hz. Peygamber'in en parlak mucizelerinden biri olduğunu, Kur'ân, mütevatir sünnet ve Ehl-i Sünnetin icmaı ile sabit olduğunu kaydeder.³¹⁰ Aynı şekilde Gazali de inşikak-ı kameri Hz. Peygamber'in mucizeleri arasında zikreder.³¹¹

Müfessirlerin büyük çoğunluğu bu hadiseyi ve Kamer suresindeki ayeti bilfiil Hz. Peygamber tarafından gerçekleşmiş bir olay olarak kabul ederler. Meselenin mucize yönü garib değildir. Çünkü Kur'ân'da Hz. Musa'nın asası gibi harikulade bir konu yer alırken, Hz. Muhammed'in böyle bir mucizesinin olduğuna inanmak zor değildir. Olması mümkün bir olaydır. Ancak Müşkül olan durum hadislerde geçen kadarıyla müşriklerin böyle bir talepte bulunmalarıdır. Oysa Kur'ân'da müşriklerin diğer teklifleri yer alırken, bu konuda açık bir ifade yoktur. Kamer suresinde geçen "inşakka" kelimesi zahiri itibariyle mazi olarak kullanılmış olsa da bunun maziye işareti kesin değildir. Kur'ân'da geleceğe işaret eden mazi sigaları da bulunmaktadır. Örneğin: "*ve nufiha fi's suri*"³¹² "*Kalu, ya veylena! men baasena?*"³¹³ Bu gibi ayetlerde geçmiş zaman kipi kullanıldığı halde gelecek olarak işaret edilen fazlasıyla örnek mevcuttur. Bu nedenle "inşakka" kelimesinin âlemin yokoluşu zamanındaki

³⁰⁷ Maturidi, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, c. IV, s.619, ayr. Bkz., Malkoç, a.g.e., s.33.

³⁰⁸ Maturidi, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, c.I, s.270.

³⁰⁹ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlm-i Kelam*, İstanbul, tsz, s.211-213.

³¹⁰ Harputi, *Tenkihu'l-Kelam*, s.293.

³¹¹ Gazzali, *İhyau Ulumi'd-Din*, c.I, s.113.

³¹² Kehf, 18/99.

³¹³ Yasin, 36/51.

inşikaka hamledilmesi mümkündür. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de bu manada “ve yevme teşşekkaku's-semau bi'l-ğumami ve nezele'l-mela'iketu tenzilen”³¹⁴, “iza's-sema'u'nşekkat”³¹⁵, “iza's-sema'u'n-feterat”³¹⁶ gibi ayetler de vardır. Kur'ânın bazı ayetlerinin diğerleriyle tefsiri yapıldığında bu manın verilmesi uygundur. Ancak “ inşikak” a mucize manasını verdiğimizde Kur'ân-ı Kerim'de buna işaret edecek hiçbir ayet bulamamaktayız. Ayetteki “ayeten” kelimesinin de nekra olarak zikredilmiş olması ve sonrasında “sihrun mustemir” denmesi de bu manayı teyid etmektedir. Çünkü “istimra” nın zahiri manasında “daim “lik vardır. Beydavi de onu bu manada kullanmış ve “bu da delalet eder ki, onlar bundan önce de peşpeşe ayetler ve ardarda mucizeler görmüşlerdir” demektedir.³¹⁷ Eğer buradaki “ayeten” kelimesinden mucize kastedilseydi, kelime marife olurdu ve “ikterebeti's-saatu ve'nşekka'l kameru” gibi bir ibare kullanılması gerekirdi.³¹⁸

Kur'ân-ı Kerim'de müşriklerce istenen hiçbir mucizenin yerine getirilmediği ifade edilir. Müşriklerin bu konudaki ısrarlı taleplerine karşılık, mucize verilse dahi inanmayacakları söylenir.³¹⁹ Durum böyle olunca, verilmeyen mucizelerin birçok yerde zikredilip, verilen mucizenin açık bir şekilde zikredilmemesi makul görünmemektedir. Müşriklerin peygamberliği ıspat noktasında Allah Rasulünden ısrarla mucize istemelerine karşın Hz. Peygamber de onları susturmak için mucize göstermek istiyordu. Yine de Allah-u Teala “Onlara okudukları bir kitabı sana göndermemiz yetmiyor mu?”³²⁰ gibi ayetlerle cevap vermektedir. Çünkü kevnî bir olay gerçekleşse de inanmayacakları kesindi. Bu da Allah'ın onlara geçmişteki kavimlere yaptığı gibi helakını gerektirirdi.

Bu konuda Kur'ân'da açık bir ifade bulunmamakla beraber, rivayetlerin de hiçbirisi tevatür derecesine ulaşmamıştır. Söz konusu olayı İbn Mes'ud, İbn Abbas,

314 Furkan, 25/25.

315 İnşikak, 84/1.

316 İnfitar, 82/1.

317 Bikbulat, Sun'atullah, “ İnşikak-ı Kamer Meselesi”, *İslamiyat*, c.7, sayı 3, Ankara, 2004, s.186.

318 Bikbulat, a.g.m., s.187.

319 Enam, 6/109.

320 Ankebut, 29/51.

Enes, İbn Ömer, Huzeyfe, Cubeyr b. Mu'tim rivayet etmiştir. Sahihayn'da ise bu hadise İbn Abbas, İbn Mes'ud ve Enes'den rivayetle bildirilmiştir.³²¹

İbn Mesud'dan gelen rivayet güvenilir olmakla beraber,³²² mevkuf olduğu ifade edilir.³²³ İbn Abbas'ın kanalıyla gelen rivayetin de mürsel olduğu kaydedilir.³²⁴ Enes b. Malik'in ise bu hadisenin olduğu söylenen zamanda henüz 4-5 yaşlarında olduğu, bu olayı gören kişilerden olmadığı kaydedilir. Bu da ancak mürsel bir rivayet olmaktadır.³²⁵

Allah ayetlerinde “bizim mucizeler göndermemize sadece evvelkilerin yalanlamaları engel oldu.”³²⁶ “Onların mucize geldiği zaman da inanmayacaklarını anlamıyor musun?”³²⁷ “doğrusu Allah bir mucize göndermeye kadirdir, fakat çoğu bilmezler”³²⁸ buyurmuştur. Bu gibi ayetler, mucize olarak Kur'ân-ı Kerim'in yeterliliğini, onun üstünde başka mucizeler vermenin abes olduğuna işaret etmektedir. Kur'ân Hz. Peygamber'e müşriklerin mucize isteği karşısında çok istekli olmasına rağmen şöyle cevap vermiştir: “(onların yüz çevirmesi sana ağır gelince) eğer gücün yeri delmeye veya göğe merdiven dayamaya yetmiş olsaydı, onlara bir mucize göstermek isterdin. Allah dileyseydi onları doğru yola toplardı. Sakın cahillerden olma!”³²⁹

Sonuç olarak İslâmiyet umumi bir din olup, Hz. Muhammed de en son peygamber olduğundan, Cenab-ı Allah onun nübüvvetine delil olarak sadece onun kavmine mahsus olacak kevnî mucizeler vermemiş, dünyanın sonuna kadar kalacak bir mucize vermiştir ki, o da Kur'ân-ı Kerim'dir.³³⁰ İnşikak-ı kamer ile ilgili Kur'ân'daki ifadeler de mücmeldir. Bu hadiseyi Hz. Peygamber'in mucizesi olarak görenlerin çoğunluğu bu konudaki hadislere dayanmaktadırlar. Ancak sahih ve mütevatir sünnetle sabit olan bir olay değildir. Genel kabule göre itikadi esaslar sübut

³²¹ Bikbulat, a.g.m., s.186.

³²² İbn Hacer el- Askalanî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, c. V, Beyrut, 1327, s.230-231.

³²³ Aliyyu'l Kari, Ebu'l Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed, *Şerhu's-Şifa*, c.I, Beyrut, tsz, s.585,

³²⁴ İbn Hacer el- Askalanî, *Fethu'l-Bari*, XV, Kahire, 1978, s.26.

³²⁵ Aliyyu'l Kari, *Şerhu's-Şifa*, c.I, Beyrut, tsz., s.586,

³²⁶ İsra, 17/59.

³²⁷ Enam, 6/109.

³²⁸ Enam, 6/37.

³²⁹ Enam, 6/35.

³³⁰ Bikbulat, a.g.m., s.189..

ve delalet açısından kesin delillerle olabilmektedir. Bu nedenle sübut ve delalet açısından zanni olan delillerle inanç zorunlu olmamaktadır. Kur'ân'daki müşriklere mucize gösterilse de inanmayacakları gibi ifadelerle de açıklandığı üzere konuyu geçmişteki bir mucize olarak değil, geleceğe yönelik bir kıyâmet alâmeti olarak görmek mümkündür.

d. Psiko-Sosyal Temelde Mehdi İnancı

İnsanlık tarihine genel bir bakacak olursak, baskıcı idare ve idareciler altında ezilen kitlelerin, başlarına gelen durumla mücadele edemedikleri takdirde her daim kendilerini bu karanlıklardan aydınlığa çıkaracak, felaketleri sonlandırıp zaferi elde edecek bir kurtarıcının hayalini kurduklarını görebiliriz. Mesela Çin'in esareti altında yaşadıkları yıllarda Moğollar'ın, Cengiz Han'ın ölümünden sekiz asır sonra tekrar gelip bu esareti sonlandıracağı inancında olduklarını söyleyebiliriz.³³¹ Aynı şekilde Habeşlilerin yabancı istilasına maruz kaldıkları yıllarda, kurtuluşları için ölmüş imparatorları Teodorus'un dönüşünü beklemeleri de bu bağlamda değerlendirilmesi gereken fikri bir olgudur.³³²

İslâm'daki kurtarıcı fikri tamamen soyut bir mesele olmayıp, kökeni diğer büyük din ve kültürlerin mirasıyla paylaşılan önemli bir inançtır. Ancak kavramı ifade eden kelimeler, din ve dillere göre değişkenlik arz etmektedir. Meselâ ilkel din mensuplarından sayılan Yeni Gine yerlileri, âhir zamanda geleceğini bekledikleri kurtarıcılarının “Mensren” olduğunu söylerler.³³³ Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta mehdî kavramını ifade eden kelime “Mesîh”, Hinduizm'de “Kalki”, Budizm'de “Maitraya”, Eski Mısır'da “Ameni”, Sabiilik'te “Praşai Siva” ve Şintoizm'de “Miroko”dur. Mazdaist veya Mecusîler de peygamberleri Zerdüş'tün soyundan Saoşyant'ı kurtarıcı olarak beklemektedirler.³³⁴

Benzer bir fikir daha canlı bir şekilde Yahudilik ve Hıristiyanlıkta da mevcuttur. Yahudiler, M.Ö. VI-M.S. I arasında uzun zaman boyunca Babilliler, Yunanlılar ve Romalıların esareti altında yaşamışlar ve hep çeşitli baskılar altında kalmışlardır. Kudüs'teki “Kutsal Mabet” in yıkılışı ise Yahudiler açısından çok

³³¹ Fıçlalı, E.Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1980, s. 267.

³³² Özdemir, Mehmet, “Endülüs'te Bir Emevi Mehdîsi”, *A.Ü.İ.F.Dergisi*, c.39, Ankara, tsz.,s.1.

³³³ Sarıkçıoğlu, Ekrem, “Mecusî Dininde Mehdî İnancı” *Atatürk ÜİFD*, sayı: 7, Erzurum, s. 1; Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları 1998, s. 246.

³³⁴ Sarıkçıoğlu, a.g.m., s.5; Şinasi Gündüz, a.g.e., s.253.

önemlidir. Bunun arkasından bir de Yahudi diasporası da gelince, artık sürgünden onları kurtaracak ve Arz-ı Mev'ud'a yeniden kavuşturacak bir kurtarıcıyı beklemeye başlamışlardır ki O beklenen kişi Mesih yani Meşiha'dır.³³⁵ Zamanla iyice kök salarak iman esasları arasına giren bu fikir, yahudi tarihinde yüzyıllar boyu pek çok kimsenin mesihlik iddiasıyla ortaya çıkmasına zemin teşkil etmiştir.³³⁶

Bazı yazarlar, Müslüman mehdî inancının kökenlerini Mazdeizm veya Mecusîlik³³⁷ gibi Fars düşüncesinde ararken diğer bazıları da bunu Yahudi Hıristiyan geleneğindeki "Mesih" öğretisine³³⁸ bağlarlar. Gerçekte Müslümanların her iki dinden de etkilenmiş olma ihtimali daha tutarlı gözükmektedir. Ancak köken olarak İran yani Fars düşüncesi daha eskiye dayandığı için, Mesih inancını geliştiren Yahudîler'in de, bu düşüncelerini dönemin en etkin dini Mazdeistlerden aldıkları söylenmektedir; Yahudiler, Bâbil sürgünüyle birlikte İran'a yerleşmişler ve orada hâkim inanç Mazdeizm'in kurtarıcı fikrini devralmışlardır.³³⁹ Yemen dini düşüncesi de, benzer şekilde, Fars kökenli ebnanın etkisinde kalarak Kahtanî kültürünü, yani Kahtanîler'e mensup bir şahsın gelip evreni adaletle dolduracağı beklentisini üretmiştir. Mazdeistlerce beklenmekte olan Şaoşyant'ın sıfatları ile Yemenlilerce beklenen Kahtanî (el-Mansûr)'nin sıfatları arasındaki benzerlikler bu iddiayı destekler niteliktedir.³⁴⁰

Kurtarıcı Mehdi inancı İslâmi gelenekte önemli bir yere sahiptir. Özellikle Emeviler döneminde yaşanan siyasi gelişmeler ve kargaşaların da bu konuda önemli bir etmen olduğu söylenebilir. Mehdi kelimesi Muaviye b. Ebu Süfyan'ın ölümünün (60/680) ardından çıkan iç savaşlar esnasında "İslâm'ı asli hüviyetine kavuşturacak olan beklenen idareci" anlamında kullanılmaya başlanmıştır.³⁴¹ Mehdî, Arapça (h-d-y) kökünden ism-i mef'ul sigasında "hidayete ve doğru yola erdirilmiş" anlamında

³³⁵ Özdemir, a.g.m., s.2.

³³⁶ Fıġlalı, a.g.e., s.247-248.

³³⁷ Meselâ Kadı Abdulcebbar, "mehdî-i muntazar" ve rec'at fikirlerinin Mecusiler'e ait bir inanç olduğunu söyler. Bkz. Kadı Abdulcebbar, Kadî'u'l-Kudat Abdulcebbar b. Ahmed (ö.415/1020), *Tesbitü Delâilî'n-Nübuvve*, Beyrut 1966, c. II, s. 599.

³³⁸ Montgomery Watt, *İslam'da Siyasal Düşüncenin Oluşumu*, çev.: Ulvi Murat Kılavuz, Birey Yay., İstanbul 2001, s. 76.

³³⁹ Hakyemez, Cemil, "Mehdi Düşüncesinin İtikadileşmesi Üzerine", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c:3, sayı:5, Çorum, 2004, s.5.

³⁴⁰ Hakyemez, a.g.m. s.5.

³⁴¹ Öz, Mustafa, Mehdilik md., *D.İ.A.*, c. XXVIII, s.384.

kullanılan bir kelimedir. Terim olarak, “Allah’ın doğru yola erdirdiği kişi” anlamına gelmektedir.³⁴² Bu kavram, İslâm öncesi Araplar arasında da kullanılmış olup, bununla “iyiye ve hayra götüren kişiler” kastedilmiştir. İslâmiyetin gelmesinden itibaren ise, dinî bir hüviyet kazanarak “imana götüren” şeklinde yorumlanmıştır.³⁴³

Mehdi kelimesinin Kerbela olayına kadar (61/680) "beklenen kurtarıcı" anlamında kullanılıp kullanılmadığı, henüz yeterince aydınlanmış bir mesele olmaktan uzaktır. Ancak Kerbela sonrasında, Cemel’le başlayıp Siffin’le devam eden ve Kerbela ile doruğa ulaşan siyasi gelişmelerin açtığı yaralar, meydana getirdiği ictimai sarsıntılar, hilafetin Ehl-i Beyt’in hakkı olduğunu savunan kitleler arasında hem içine düşülen acziyetin hem de toplumsal ümidi canlı tutma arzusunun bir ifadesi olarak, söz konusu sıkıntıların üstesinden ancak olağanüstü niteliklere sahip bir "kurtarıcı" sayesinde gelinebileceği fikir ve hayalini canlandırmıştır.³⁴⁴

Emeviler döneminde Abdullah b. Zübeyr ıslah amaçlı bir halifelik iddiasında bulunmuş, onun bu tavrı gelecekteki mehdi düşüncesinin şekillenmesinde etkili olmuştur.³⁴⁵ Muhtar es-Sakafi, 66 (685) yılında Kufe’de isyan ettiğinde Hz. Ali’nin oğullarından Muhammed b. Hanefiyye’yi imam ve ilahi kurtarıcı diye tanıtmıştır. Kufe’de fitne çıkmasından çekindiği için daha önce Basra’ya intikal etmiş bulunan ve halk tarafından mehdi kabul edilen Musa b. Talha’nın yanına giden Muhammed b. Hanefiyye, burada kendisinin beklenen mehdi olarak Müslümanların başına geçmesini isteyen çok sayıda insanla karşılaşınca bu iddiaları reddedip Abdullah b. Ömer gibi tarafsız kalmaya özen göstermiştir. Keysaniyye adıyla anılan Şii fırkası Muhammed b. Hanefiyye’nin ölmediğini, Medine yakınlarındaki Radva dağında bulunduğunu ve ahir zamanda ortaya çıkıp dünyayı ıslah edeceğini iddia etmiştir.³⁴⁶ İslâm Mezhepleri tarihi kaynak eserlerine göre, Muhammed b. el-Hanefiyye (ö.81/700)’nin ölümünün ardından, Küseyyir b. Abdurrahman el-Huzaî (ö.105/723) ve Kümeyt b. Zeyd el-Esedî (ö.126/744) şöyle demişlerdi: “Muhammed b. el-Hanefiyye ölmemiştir, diridir. Mekke ile Medine arasında Radva dağındadır. Sağında aslan solunda kaplan, ortaya çıkıp kıyam edinceye kadar onu koruyacaklardır. O, Âl-

³⁴² İbn Manzur, *Lisanu’l-Arab*, c.III, s.788-789.

³⁴³ Hakyemez, a.g.m., s.2.

³⁴⁴ Özdemir, Mehmet, a.g.m., s.3.

³⁴⁵ Öz, Mustafa, a.g.e., s.384.

³⁴⁶ Öz, Mustafa, a.g.e., s.384.

i Muhammed'in Kaim'i ve Resulullah'ın yeryüzünü doğruluk ve adaletle dolduracağını insanlara haber verip müjdelediği Mehdi' dir." Konuyla ilgili pek çok şiir yazmış olan Kuseyyir, şiirlerinde görüşlerini şöyle dile getirmişti:

“Ali ve onun üç oğlu; onlar torunlardır; onlardan gizli bir şey yoktur.

Bir torunu, önünde sancakla süvarilere komutanlık edene kadar ölümü tatmayacaktır;

O kaybolmuştur; bir süre halkın arasında görünmez; Radva dağındadır; yanında da bal ile su vardır.”

İbnu Havle (Muhammed b. el-Hanefiyye), ölümü tatmadı ve toprak da onun kemiklerini içine almadı. O, melekler ona söz söylemek üzere etrafında dolaşırken, Radva vadilerinde akşamladı.

Onun her gün için rızkı ve suyu vardır ve onlara yiyeceği sağlanır.”³⁴⁷

Emevi halifeleri içinde, seleflerinin zulümlerini ortadan kaldırıp bu tür düşüncüyü destekleyen ve kendisini mehdi olarak hissettiren ilk kişinin Süleyman b. Abdülmelik olduğu kaydedilmektedir. Daha sonra Ömer b. Abdülaziz bizzat iddia etmemesine rağmen takvası ve adil idaresi sebebiyle daha Medine'de vali iken başta muhafazakâr Medineliler olmak üzere çağında yaşayan pek çok kimse tarafından mehdi diye kabul edilmiştir. Bununla birlikte bu sıralarda İslâm dünyasını kurtaracak mehдинin ehl-i beyte mensup bir genç olduğu şeklindeki rivayet yaygın bulunmaktaydı.³⁴⁸

Dördüncü halife Hz. Ali'nin öldürülmesinden sonra Muaviye tarafından idareye el konması, ardından da saltanat sistemine geçilmesi, başta Ali'nin soyu olmak üzere Haşimîler'in uzun süre muhalif kalmalarına sebep olmuştu. Alioğulları ve Abbasoğullarının başını çektiği Haşimî gruplar, hep birlikte mücadele ederek sonunda Ümeyye iktidarına son vermişlerdi. Ancak bu defa, onların en önemli kolu olan Alioğulları tekrar dışlanmış, hilâfet isteklerinden dolayı amca çocukları Abbasîler tarafından sürekli baskı görmüşlerdi.³⁴⁹

Muhammed b. el-Hanefiyye'nin mehdîliğini iddia eden bir kısım Alioğlu taraftarı kitleler, bir süre sonra, başarıya ulaşmadan vefat eden oğlu Ebu Hâşim için

³⁴⁷ Hakyemez, a.g.m., s.6.

³⁴⁸ Öz, Mustafa, a.g.e., s.384.

³⁴⁹ Hakyemez, a.g.m., s.1.

de benzer iddiaları gündeme getirmişlerdi. Ebu Haşim'in sağ olup ölmediğini, halen kaybolmuş veya gizlenmiş olup, "Mehdiyyü'l-Muntazar" olarak geri döneceğini iddia etmişlerdi. Daha sonra, Hz. Peygamber'in kendisiyle müjdelediği Mehdînin, yine aynı sebeplerden dolayı isyan edip öldürülen Abdullah b. Muaviye b. Abdillâh b. Ca'fer et-Tayyar (ö.129/746-747) olduğu ileri sürülmüştür.³⁵⁰

Emevîler döneminde gündeme gelen söz konusu Mehdîlik iddiaları, Alioğullarına zulmeden Emevîler'in yıkılışıyla sona ermemiş, aksine, kuruluşlarından hemen sonra Alioğullarına sırt çeviren Abbasî yönetimine karşı tekrar daha yoğun bir şekilde gündeme gelmiştir. Bir kısım Alioğlu taraftarı kitleler, iktidara karşı ayaklanıp ardından öldürülen Muhammed b. Abdillâh b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Talib veya Nefsu'z-Zekiyye (ö.145/762)'yi beklenen Mehdî ilân etmişlerdi. Onlara göre, "el-Kâim el-Mehdî'nin ismi benim ismimin, babasının ismi de benim babamın isminin aynıdır" şeklindeki Hz. Peygamber'in hadisinden kastedilen kişi, Nefsu'z-Zekiyye idi. Onun, tekrar ortaya çıkacağı zamana kadar Âlemiyeye dağında yaşayacağını iddia etmişlerdi.³⁵¹

Genellikle Alioğlu taraftarı gruplar arasında gittikçe yaygınlık kazanan söz konusu mehdîlik iddiaları, başlangıçta, ileride gelecek bir Şîh hükümetin sembolü olarak kullanılmaktaydı. Fakat sonraki Şîh diye nitelenen bu kesim, Mehdîyi gerçek manada anladı ve onu beklemeyi bir inanç esası haline getirdi. Mehdî'ye birçok vasıflar yükleyerek, hakkında birçok rivayet uydurdular.³⁵² Allah'ın dine mehdî ile birlikte yardım edeceği, Allah'ın devletinin kurulacağı ve düşmanlarından intikam alınacağı dilden dile dolaşmaya başladı. Her Şîh fırkada farklı tezahürler göstermiş olmasına rağmen, İmam Mehdî'nin, zahir imamların bütün ruhi ve manevi vasıflarını taşıdıklarına inanılmaya başlandı. Mehdîlerinin ortaya çıkması, yalnızca dünyayı zulüm ve haksızlıklardan kurtarmakla kalmayacak, aynı zamanda hükümdarların ezdiği Ehl-i Beyt'i zafere kavuşturacaktı. Bu inanç, Zeydîlik dışında, diğer Şîh fırkalarında, gizli imamların değişmez vasfı olmuştur.³⁵³

Şia ve Şia'dan etkilenen fırkaların dışında, mehdîliğin inanç konusu yapıldığı ve doğrudan doğruya bir merkez fikir kılındığı yegâne mezhep olarak Kadiyanilik

³⁵⁰ Hakyemez, a.g.m.,s.7.

³⁵¹ Hakyemez, a.g.m.,s.8.

³⁵² İlhan, Avni, Mehdîlik, s. 56

³⁵³ Fığlalı, E.Ruhi, *Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine*, s.204-208.

gösterilebilir. Kadiyanilikte mehdilik fikri Mesihliğin ayrılmaz bir parçasıdır. Gulam Ahmed, Mesihlik iddiasıyla beraber, mehdiliğini de ortaya koyarken, “günümüz insanının kalbinde Kur’ân’ın yer tutması, ancak hususi olarak seçilmiş temiz bir adamın aracılığı, hislerin yenilenmesi ve insanların Rabbinden ruhun üflenmesiyle olur. Bunu yapacak da Âlemlerin Rabbi vasıtasıyla hidayet olunan mehdidir.” demektedir, ve arkasından mehdiliğini ilan edip, Mehdi olarak vazifesinin Allah’ın birliğini semavi alâmetlerle yeniden kurmak olduğunu söylemektedir.³⁵⁴

Hicrî birinci asrın sonlarına doğru İslâm toplumu içerisinde yaşanmaya başlayan birtakım sosyo-ekonomik adaletsizlikler, “mehdî” kavramının adalet ve eşitlik talepleriyle birlikte kullanılmasına sebep olmuştur. Bu şekilde, özel ilahî bilgiyle donatılmış ve zâlimlere karşı gerçek İslâmî adaleti yerine getirecek bir kurtarıcı Mehdi anlayışı gündeme gelmiştir.³⁵⁵

Mehdi kelimesi Arap şiirinde de sıklıkla geçmektedir. Hz. Peygamber’i görüp, O’na iman ettikten sonra Medine’de Efendimiz’i öven şiir kâleme alan Sad beni Süleym şu beyitleri okumuştur:

“Ey Allah’ın elçisi sen dürüstsün,

Hidayet bulmuş ve hidayet edici olarak bereketlendirilmişsin.”³⁵⁶

Yine Dört Halife döneminde de “mehdi” sözcüğünün genel ıstılahi manada Hz. Ali için olan kullanımına Arap şiirinde rastlamaktayız. Hucr b. Adiy’in Cemel savaşının en sıcak anında, müminlerin emiri Hz. Ali’nin mehdi için söylediği kahramanlık recezi mahiyetindeki şiir aynı vasıflandırmayı taşımaktadır.

“...Üstelik O başarılı hidayete ermiş bir yol göstericidir.

Rabbim O’nu koru ve Peygamber’in yolunu daimi kıl.”³⁵⁷

Cesareti ve iyi konuşmasıyla tanınmış Şia kadınlarından Ümmü Senan binti Heyseme el-Mezhiciye’nin inananların imamının ardından söylediği şu beyitler de örnek olarak gösterilebilir:

“Ey Hüseyin’in babası, sen yok olmadın, aksine, sonsuza kadar hakka doğru yol gösterilmiş ve yol gösterici olacaksın.”³⁵⁸

³⁵⁴ Fığlalı, *Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine*, s.299.

³⁵⁵ Hakyemez, a.g.m., s.3.

³⁵⁶ Tacirineseb, G.Hüseyin, *Mehdilik ve İmam Mehdi*, çev., Davut Duman, Oba Kitabevi, Ankara, 2001, s.61.

³⁵⁷ Tacirineseb, a.g.e., s.62.

Daha sonraki dönemlerde iktidar peşinde olan siyasetçilerin de onlara yaranmaya çalışan şair ve halk kitlelerinin de Mehdi kavramını övgüsel cümlelerde kullandıklarını görmekteyiz. Abbasiogulları döneminde halife Harun'a adalet ve şefkat anlamını içeren "mehdi" lakabı şu sözlerle veriliyor:

"İşte insanlar ve cinler, Cafer kızı Zübeyde'den olma,
Hidayet yolunu gösteren Mehdi'ye biat ettiler."³⁵⁹

Batı'da da bu konu merak edilmiş ve oryantalist bazı araştırmacıların mehdi ile ilgili dikkat çeken sözleri olmuştur. Bunlardan birkaç tanesini örnek olarak zikretmek istiyoruz:

James Darmsteter (1849-1894) :

"Kısa bir dönemde İranlıların yarından fazlası kendilerine uygulanan baskıdan kurtulabilmek için Müslüman oldular. Ancak bunlarınki ilginç bir İslâm'dı. Şöyle ki: İran mitolojilerini İslâmıla karıştırdılar. Mitoloji ilminde görülen ünlü bir İran efsanesi ilk defa olarak İslâm'a girmiş bulunuyordu. Bu efsane şundan ibaretti: Bir kahramanın öldükten sonra zuhur edeceği saati beklediğini sanıyorlardı. Bu hikaye Ariya ırkının özellikle de İranlıların sevilen efsanelerindendir ve eski tabiatçılardan birinin ortaya attığı bir üründür. Toplumların hayal gücü ilginç bir şekilde bu tür inançları benimsemektedir. Çünkü kitle, yaşadığı üzüntü ve hüznülere karşı, geleceğe yönelik bir ümit tohumu ekmeyi sever. Milli arzular ve emellerin etkisiyle, azap çekmekte olan milletler daima yeniden bir talihlerinin doğacağını ümit ederler. Hatta bugünler de neredeyse birileri "Napoleon Bonaparte"nin "Saint Helena" da kabirden kafasını uzatacağına inanacaklardı. Ne mutlu veya ne yazık ki, Napoleon on sekizinci asırdan sonra ortaya çıkmıştır, yani; genel tasavvurların akılla ölçüldüğü yıllarda İran asırlarca kendini bu tür efsanelerle avutmuştu, hiçbir kavimde İranlılar kadar, uyuyup da zamanı gelince ortaya çıkacak kahraman mevcut değildir. Eski mitoloji ilmi yeni Müslümanların kalbinde taze ümitler icat etti. Eski Fransızların devrimci düşüncesi ile Müslümanların mehdilik fikri her ikisi de bir duygudan, bir arzudan kaynaklanmıştır. Ancak bizim aramızda geleneksel olarak kalırken Müslümanlar

358 Tacirineseb, a.g.e., s.63.

359 Tacirineseb, a.g.e., s.69.

arasında dini bir konum kazanmıştır. Her iki grup da gerçekten yoksun ve doğal olmayan ümitlere kapılmışlardır.”³⁶⁰

Van Flouton (1866-1903) de şöyle demiştir:

“O üstün adalet ve eşitlik örneği sonsuza kadar bir çeşit tasavvur sayılmaktadır. Öyle ki bugünün doğuluları yeryüzünü adaletle doldurması için Emeviogulları döneminin doğulularından çok daha fazla Mehdi’ye ihtiyaç duymaktadırlar. Abbasoğulları ayaklanmalarının başından beri uyguladıkları zulüm ve baskı Emevi zulmünden daha az değildi. Bu nedenle insanlar Mehdi’nin zuhur edeceği düşüncesine tutunuyor ve yeni düzenin taş kalpliliği ve zulmünden kurtulmak için O’nun ortaya çıkmasını şevkle bekliyorlardı.”³⁶¹

Macaristanlı Yahudi oryantalist İgnaz Goldziher (1850-1921) de şöyle söylemektedir:

“ Bu inanç (yani mehdilik) ve içinde saklı olan arzular ve umutlar, iman sahibi inançlı Müslümanlarda bekleyiş ve hüzünden kaynaklanan yakıcı bir ah gibi ortaya çıkmaktadır ki: Sosyal ve siyasi sıkıntılar ve zorluklara karşı son bulmayan yürek acılarıyla dışarı yansımaktadır. Üstelik onlar toplum gerçeğini kendi iman ve takvalarıyla uyarlamayı arzu etmektedirler. Bu işte Mehdi’nin zuhuruna olan sağlam ümitleri kendilerine yardımcı olmuştur. Mehdi kıyamı düşüncesi giderek öyle bir hal almıştır ki mehdilik bir nevi yüreklere umut ışığı olarak yerleşmiştir.”³⁶²

Montgomery Watt ise Mehdi hakkında şunları ifade eder:

“Mehdi; dürüst insan, (Allah tarafından) yol gösterilmiş anlamında olan Arapça ‘mehdi’ terimi Kur’ân’da bulunmuyor. Bu sözcük Muhammed(s)’in vefatından sonra en az bir asır, ahir zamanla ilgili olmayan manada kullanılıyordu. Bu terimin ahir zamanla ilgili kullanımı muhtemelen önce Şiiler arasında ortaya çıkmış ve yayılmıştır. Müslümanlar, Mehdi ismiyle adlandırdıkları bu özlenen kurtarıcının bir gün zuhur ederek, zulüm ve haksızlıklara son vereceğine ve yeryüzünü adaletle dolduracağına inanmaktalar ve yolunu gözlemekteler. O zamanlar Mehdi inancı Sünnilerce de kabul edilmişti. Bu inanış onların ilk iki kitapları hariç, diğer hadis kitaplarında da açıkça ortaya konulmuştur. Fakat Sünnilere göre Mehdi

³⁶⁰ Tacirineseb, a.g.e., s.113.

³⁶¹ Tacirineseb, a.g.e., s.114.

³⁶² Tacirineseb, a.g.e., s.115, ayrıca bkz: Goldziher, Ignaz, *el-Akidetü ve’s-Şeriatü fi’l İslam*, Daru’l Raidi’l Arabi, Beyrut, tsz., s.217.

kıyâmetten önce ortaya çıkacak bir liderdir, geçmişi olup tekrar dönecek bir lider değildir. Ayrıca onlara göre Mehdi'nin Peygamber soyundan olması gerekiyor.”³⁶³

Çağdaş ilim adamlarından Muhsin Abdulhamid'in *Hakikat'ül Babiyye ve'l Bahaiyye* adlı eserinde Mehdi ile ilgili şu görüşleri yer almaktadır:

“Şia liderlerin, toplum üzerinde uygulanan baskı ve eziyetleri çok iyi biliyor olmaları, uydurma Mehdilik inancını zihinlere yerleştirmelerine çok yardımcı olmuştur. Kur'ân-ı Kerim'de Mehdi'nin zuhurunu kanıtlayacak ayetler bulamadıkları için rivayetlere yönelmek zorunda kalmışlardır. Bu nedenle, onlarca hadis uydurarak toplum içinde yaydılar. Mehdilik inancını, akıl ve fikir açısından değerlendirdiğimizde, bozuk olduklarını açıkça görüyoruz. Çünkü eğer doğru olsaydı; Kur'ân ayetlerini ve mütevatir hadisleri açıkça ortaya koyarlardı. Demek ki, Kur'ân'da ve mütevatir rivayetlerde bulunmayışı bu inanışın batıl olduğunun bir kanıtıdır. Müslüman bilginler Mehdi hadisleri konusunda iki gruba ayrılmışlardır:

Birinci Grup: O rivayetleri “Hasen” ve “Sahih” kabul etmiştir.(Buhari ve Müslim kanalıyla değil)

İkinci Grup: Bu rivayetleri, şu birkaç delile istinaden reddetmişlerdir:

a-İbn Mace “Sünen” kitabında, Enes b. Malik'ten naklettiği: “İsa b. Meryem'den başka Mehdi yoktur” haberi

b-Bu rivayetleri Buhari ve Müslim'in gereken doğruluk koşullarına haiz olmadığı gerekçesiyle ve de naklettikleri taktirde kitaplarının değeri düşecek düşüncesiyle nakletmeyişleri.

c- Bu hadisler arasındaki çelişki, hepsinin uydurma olduğunu göstermektedir. Çünkü Allah Rasulünün böyle çelişkili şeyler konuşması mümkün değildir.

d- Bir çok muhaddisin bu rivayetleri eleştirmesi ki bunların ravilerini tazif ve takzip etmişlerdir.

O halde diğer bilginlerle birlikte diyebiliriz ki: Mehdi hakkında rivayet edilen ve hiçbirisi hadis bilimcilerin red ve eleştirisinden korunamamış olan bu hadisler, bu inanca kesinlik kazandırmıyor ve İslâmi inançlarda dayanak teşkil etmesi mümkün değildir.³⁶⁴

³⁶³ Watt, Montgomery, *Encyclopedia Americana*, volume, 18, s.117.

³⁶⁴ Abdulhamid, Muhsin, *Hakikatü'l Babiyye ve'l Bahaiyye*, , el-Mektebetü'l İslami, Beyrut, 1969, s.39-44.

Ahmet Emin'e göre mehdilik fikrinin ilk ortaya çıkışının sosyal, siyasal ve dini sebepleri vardır. Şöyle diyor: “Bence kaynağı Şii'dir. İlk olarak ortaya çıkaran onlardır. Hilafet ellerinden gidip Muaviye'ye intikal edince, ümitsizliğe düştüler, ileri görüşlü liderleri, hâkimiyetlerine tekrar Mehdi vasıtasıyla kavuşacaklarını müjdelemişlerdir.”³⁶⁵

İslâm'ın kendi kurtarıcısına ilişkin düşüncelere baktığımızda, tıpkı diğer dinlerdeki benzerlerinde olduğu gibi, onun da zuhur ettiği vakit meydana gelecek şartlar ışığında hâlihazırdaki sosyal ve siyasal şartların daha iyiye doğru bir gelişim geçireceği beklenilmektedir.³⁶⁶ Üç İbrahimi dindeki kurtarıcı fikri, sadece onu formüle etme yöntemindeki farklılıktan dolayı birbirinden ayrılırlar. Hristiyanlık'ta Hz. İsa'nın ikinci gelişi, Yahudilik'te henüz gelmemiş, fakat ileride gelecek olan birisi, İslâm'da ise varolan katlanılmaz dünyevi yöneticilere karşı zuhur veya kıyam edecek bir şahsiyet olarak telakki edilmiştir.³⁶⁷

İbn Haldun'un meşhur eseri Mukaddime'de şöyle denilmektedir. “Bil ki, bütün asırlar zarfında Müslümanlar arasında yayılan fikir ve haberlere göre kıyâmet yaklaştığında peygamberler ailesi azasından bir zat zuhur ederek dini kuvvetlendirecek, adaleti hakim kılacak ve müslümanlar da ona tabi olacaklardır. Bu zat bütün İslâm yurtlarını idare ve hükmü altına alacak, bu ıslahatçı, “mehdi” diye anılacaktır. Nihayet sahih hadiste anlatıldığı gibi, kıyâmetin yaklaşmasının bir alâmeti olan deccal zuhur edecek ve kıyâmetin diğer alâmetleri de gözükecektir. Bundan sonra İsa gökten inerek deccali öldürecek veyahut mehdinin deccali öldürmesine yardımcı olacaktır.”³⁶⁸

İbn Haldun eserinin bundan sonraki kısımlarında tafsilatlı bilgiler vererek hadisleri ve ravileri zikretmiştir. Bu konuda Hz. Peygamber'den rivayetle bize ulaşan çok sayıda haber vardır. Mesela:

“Mehdi bizdendir, Allah O'nu bir gecede muvaffak kılacaktır.”³⁶⁹

“Doğudan bir grup insan çıkacak ve Mehdi'nin çıkışına hazırlık yapacaklar. Yani O'nun idaresine”³⁷⁰

³⁶⁵ Sarıtoprak, *Ehl-i Sünnet İncasına Göre Mehdilik*, www.yeniumit.com.tr, Sayı 37, 1997.

³⁶⁶ Coşkun, Ali, *Mehdilik Fenomeni*, İz Yay., İstanbul, 2004, s. 288.

³⁶⁷ Coşkun, a.g.e., s.289.

³⁶⁸ İbn Haldun, Ebu Zeyd Abdürrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, c.II, Beyrut, tsz., s.137.

³⁶⁹ İbn Mace, Sünen, II, 1367.

İnanç esasları en katı ve açık naslarla ortaya konulmuştur. Bu bakımdan ümmetin üzerinde ittifak ettiği hususlarda, hep aynı kat'iyet ve sarahatta naslara dayanılmıştır. Kur'ân-ı Kerim'de Mehdi ile ilgili açık bir bilgi yoktur. Yine bu hususta mütevatir derecesine de rastlanmamaktadır. Buhari ve Müslim'in Sahihlerinde de açık bir şekilde Mehdi'den bahseden hadis yoktur.³⁷¹

İslâm'ın ilk asırlarında telif edilmiş muteber suni akaid kitaplarında bu konu müsbet ya da menfi yönüyle hiç ele alınmamış, ne Fıkh-ı Ekber'de ne de Maturidi'nin ve Eş'ari'nin eserlerinde bu konuyla ilgili malumat verilmemiştir. Yine onların çağdaşları olan âlimlerin kitaplarında da bu konuya yer verilmemiştir.³⁷²

Ehl-i Sünnet âlimleri ahâd da olsa sahih olan hadislerle amel edileceği görüşündedir. Ancak yine de ileride gelecek adil bir halifeyi haber veren bu rivayetler tevatür derecesinde olmadığı için başlı başına bir inanç esası oluşturmazlar.³⁷³

Mehdi ile ilgili haberleri Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i başta olmak üzere Sünnilerin Kütüb-ü Sitte diye bilinen hadis kaynaklarından Ebu Davud, Tirmizi, Nesai ve İbn Mace'nin kitaplarında ve diğer hadis koleksiyonlarında görmekteyiz.

Mehdilikle ilgili hadisler tedvin sonrası (post-classical collections) mecmualarda da toplanmış olup, bunlardan Tabarani, Nisaburi ve Beyhaki'nin müstedreklerini saymak mümkündür. Buralardaki metinler tahlil edildiğinde görülecektir ki, Mehdi'nin eskatolojik (ahir zamana ilişkin) rolü daha yaygın olarak telaffuz edilmektedir. O artık Hz.İsa'dan bağımsız olarak ümmetin imamı olup, Deccal'le mücadele sonunda yönetimi ona devredecek olan biridir. Dünyanın sonunda vuku bulacak olaylardan bahseden "Melahim" hadislerinde görüldüğü gibi, giderek özellikle İstanbul ve Roma gibi şehirlerin fetihlerinin büyük Müslüman fatihleriyle özdeşleştirilen Mehdi tüm dünyanın yöneticisi olarak tasvir edilmeye başlanmıştır artık. Bu eğilimler Ebu Nuaym el-İsfehani'nin (1066) Mehdi hakkında derlediği en az üç farklı mecmuadaki hadislerde açıkça görülmektedir.³⁷⁴

370 İbn Mace, II, 1368.

371 İlhan Avni, a.g.e., s.84-85.

372 İlhan Avni, a.g.e., s.85.

373 İlhan Avni, a.g.e., s.86.

374 Coşkun, a.g.e., s..303.

Mehdi'nin dünya lideri olarak kazandığı bu yeni kariyeri el-Kurtubi'nin (ö.671/1272) *Kitabu't-Tezkire*'sinde görülebilir. Mehdi'nin 599/1202-03'te çıkacağına dair hadis rivayetleri yanı sıra onun Mağrib'in en son kıyısında bulunan Sus'da oranın Massa ribatında çıkıp Mekke'den ittifaklar kuracağı ve İşbiye Camiinde vaaz edeceği, Rum'dan yedi şehri fethedeceği rivayetleri de vardır ki bunlar daha sonraki tarihlerde ortaya çıkmış olup Mehdi İbn Tumart'ı (ö.524/1130) göstermiş kabul edilse bile Endüllüs'ü yeniden fethedecek başka bir Mehdi ümidini ifade etmek için kullanılmış olmalıdır. Yalnız buralardaki hadislerin rivayet tarihleri ve yerleriyle daha sonra ortaya çıkıp mehdiliklerini ilan eden şahsiyetlerin ortaya çıkış tarihlerine dikkat etmek gerekir.

Mehdilik "imamet" ile doğrudan ilgili bir konu olduğu için Ehl-i Sünnet bu konuyu inançla ilgili konular arasında görmez. Daha sonraları insanlar arasında birtakım bozuk inançların çıkması; Rafizi ve Harici gibi grupların aşırı iddialar ortaya atması, imamet konularının da artık kelim kitaplarının son kısmına dâhil olmasına neden oldu. Mesela Taftazani *Makasid Şerhinde* Mehdi'nin zuhuruna dair ahâd olmakla beraber, sahih haberlerin varid olduğunu bildirdikten sonra bu hadislerin bazılarını nakleder. Sonra da âlimlerin "bu zat'ın Fatıma'nın evladından adil bir imam olduğuna ve Allah Teala'nın dinin nusreti için dileyeceği bir zamanda onu yaratacağı" inancına vardıklarını bildiriyor.³⁷⁵

Ehl-i Sünnet'in muteber hadis kitaplarında bildirilen Mehdi, Şia'nın tanıttığı Mehdi'den farklıdır. O herhangi bir devlet reisinden ibarettir. Beşeri sıfatları yönünden farkı yoktur. Müslüman kişi hayatını O'nun gelmesi ya da gelmemesi düşüncesine göre ayarlamaz. Mehdi'nin gelişinin kendi mükellefiyetlerinden herhangi birini azaltmayacağını bilir. Ama yine de Mehdi'yi bekleme düşüncesi asırlar boyu Sünni Müslümanların arasında da Şiilerin anladığı tarzda meşhur olmuştur. İslâm insanlardan hiçbirisine beşer üstü bir kudsiyet vermemiştir. Peygamberler bile kendilerine vahiy gelmesi ve bununla ilgili işlerde masum olmaları dışında diğer insanlardan farklı değillerdir. Bu anlayışa uymayan ve masum, beşer üstü bir vasfı taşıyan, bu vasfı sayesinde her şeyi düzeltecek olan mehdi anlayışı; Mehdi gelinceye kadar hiç kimsenin ortalığı düzeltmeye muktedir

³⁷⁵ İlhan, a.g.e., s.85.

olamayacağı yolundaki yanlış anlayış Ehl-i Sünnet'in anladığı İslâm'a uygun değildir.³⁷⁶

Mehdilik fikri etrafında yoğunlaşan bu propoganda ve mücadele atmosferi içinde, muhtemelen "mehdi" olduğunu iddia ederek ortaya çıkanların arzuladıkları hedeflere ulaşamamaları üzerine, bazı gruplar Mehdi'nin zuhurunu Kıyâmete yakın gerçekleşecek bir olay olarak telakki etmeye başlamışlardır. Önce Şia içinde vücut bulan ve bir inanç esası haline gelen bu telakki, bazı değişikliklerle Sünni kültüre de nüfuz etmiş ve zamanla bir "Kıyâmet Mehdisi" fikri iyice yerleşmiştir³⁷⁷

Müslüman kültüründe, kazandığı yeni anlamlarla "Mehdi fikrinin genel bir kabule dönüşmesi, iç kargaşaların arttığı, "fitne" ve "fesat" olarak değerlendirilen hareketlerin çoğaldığı, adaletsizliğin yaygınlaştığı dönemlerde, kitlelerde bu sıkıntılara son verecek "Beklenen Kurtarıcı" yı görme arzusunu hep diri tutmuş ve buna bağlı olarak on beş asırlık İslâm tarihi boyunca İslâm coğrafyasının hemen her tarafında çok sayıda "mehdi"nin zuhuruna mesned teşkil etmiştir.³⁷⁸ Beklenen kurtarıcı düşüncesi, kendilerine yapılan zulmü engelleyemeyen düşkünler ideolojisini içerir. Ezilen kitleler, olumsuzlukları değiştirmede başarısız kaldıklarına inanmaları durumunda, kendilerini karanlıktan aydınlığa çıkarıp, zâlimlerden intikamlarını alacak ve yaşadıkları bozuk toplumsal yapıyı kılıç zoruyla değiştirecek bir manevi güç olan Mehdîyi daima beklemişlerdir.³⁷⁹ Onun hâkimiyeti altında geçecek dönemi, inançsızlığın ortadan kaldırıldığı, düşmanlarının yok edildiği ve doğal düzende olumlu yönde değişikliklerin söz konusu olacağı bir çeşit altın çağ şeklinde hayal ederler. Bu zaman diliminin genellikle dünyanın sonuna kadar süreceği ve ardından da kıyâmetin kopacağı düşünülür.³⁸⁰ Bu yüzden her toplum, Mehdî'nin kendi zamanında geleceğine inanmak için sebepler bulmuş ve böylece ümitlerini geleceğe taşımıştır. Yaşadıkları her olayı, Mehdî'nin gelişine bir basamak

³⁷⁶ İlhan, a.g.e., s.87.

³⁷⁷ Özdemir, a.g.m., s.5.

³⁷⁸ Özdemir, a.g.m., s.5.

³⁷⁹ Montgomery Watt, *İslami Hareketler ve Modernlik*, çev.: Turan Koç, İstanbul 1997, s. 197; Fığlalı, "Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine", s. 197; Sönmez Kutlu, "İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu" *İslâmiyât*, Ankara, Ekim-Aralık 2001, c. 4, sayı: 4, s. 29; Cabiri, Muhammed Abid, *İslam'da Siyasal Akıl*, çev.: Vecdi Akyüz, İstanbul 1997, s. 556,

³⁸⁰ Gündüz, a.g.e.,s.254.

veya hazırlık olarak algılayarak bu uğurda geçmiş ve gelecek tüm tarihi dramatize etmişlerdir.³⁸¹

Mehdilik, İslâm dünyasında oldukça geniş akisler uyandırmış bir konu olmuştur. Yahudilik ve Hristiyanlık tesirleri olduğu görülse de anladığımız kadarıyla sadece bu iki dinde değil, insanlık tarihi boyunca tüm dinlerde ve bölgelerde bu inanın mevcut olduğudur. Mehdi genel olarak, insanların zayıf düştüğü, ayrılıkların görüldüğü dönemlerde tutunulacak bir kişinin vasfı olarak görünse de, kıyâmetten önce gelip tüm insanlığı kurtaracak bir mehdi fikri halen kitleler tarafından kabul görmektedir. Şii fırkaların beklentisi her ne kadar ciddi bir inanç akîdesi olarak yerleşmişse de Sünni İslâm dünyasında bu konu usul-ü dine ait bir akîde konusu olarak gündeme gelmemiş, ancak yine de çaresiz kitleler için bir ilgi merkezi olmaya devam etmiştir.

e. İsa'nın Dünyaya İnişi İnancı ve Temelleri

Toplumsal taleplerini gerçekleştirmede başarısız olan kitleler, ya isyan veya sosyal patlamalar ya da başarının/zaferin ilahi yardım sayesinde gerçekleşmesini bekleme şeklinde tepki gösterirler ki, bunlardan ikincisinin adı, kısaca “Mesihçilik” tir. İnsanlık tarihi her iki şekildeki toplumsal tepkilerin sayısız örnekleriyle doludur. Bunlardan ikincisi, yani ilahi bir yardım ve bu yardım aracılığıyla gerçekleşecek ilahi kurtarıcıyı beklemek; İslâm dünyasında Emeviler döneminde başlayan genel toplumsal huzursuzluklardan itibaren günümüze kadar etkili olmuştur. İslâm kültüründe beklenen bu kurtarıcının adı Mehdi'dir, ancak Mehdi kadar ön plana çıkmayan bir başka kurtarıcı daha vardır ki, O da Mesih yani Hz. İsa'dır. Hz. İsa'nın ölmediğine, bilakis O'nun Allah tarafından göğe yükseltildiğine inanan Müslümanlar; O'nun Mehdi'nin zuhurunun akabinde, Şam'daki Umeyye Camii'nin doğusundaki beyaz minareye ineceğine ve Deccal'i öldüreceğine, sonra Mehdi'nin arkasında namaz kılacağına, Muhammedi Şeriat'a tabi olacağına, inişinden kırk gün sonra vefat edeceğine, cenaze namazının müslümanlar tarafından kılınacağına ve Hz. Peygamber'in kabrinin yanına defnedileceğine de inanırlar. Kitleleri yüzyıllarca etkisi altına almış bu inanç, gerek geçmişte, gerek son birkaç yüzyılda tartışma

³⁸¹ Hakyemez, a.g.m., s.4.

konusu olmuş ve bazı kesimlerce reddedilmişse de, bu eleştirel yaklaşım hiçbir zaman toplumlara egemen olmamıştır.³⁸²

Özellikle Mesih inancının sosyal tesirlerinden biri olarak ortaya çıkan Kadıyanilik hareketinde, Mirza Gulam Ahmed Kadıyani, Hz. İsa'nın gelmeyeceğini, peygamberin müjdelediği İsa'nın kendisi olduğunu iddia etmiştir. Dünyanın muhtelif yerlerinde faaliyetlerde bulunmuş, günümüzde de birçok tabileri bulunmaktadır.³⁸³

Kur'ân'ı Kerim'e baktığımızda ise kavram olarak "Mesih" in kullanıldığını görmekteyiz. Hz. İsa'dan Mesih olarak Kur'ân'da bahsedilmesinin, Kur'ân'ın nazil olduğu dönemde Hristiyanlar arasında bu tabirin bilinmesinden ve kullanılmasından kaynaklandığı söylenmektedir. Yüce Allah mesajının daha iyi anlaşılması için halkın bilip kullandığı bir tabire Kur'ân'da yer vermektedir.³⁸⁴

Mesih kelimesi, kök itibarıyla Arapça'da sıfat olarak kullanıldığında meshedilmiş, günahlardan temizlenmiş, yağlanmış, sıdık, güler yüzlü, seyahat eden, gezgin; fiil olarak kullanıldığında ise ölçmek, silmek gibi anlamlara gelmektedir.³⁸⁵ 'Mesehahu'llahu' Allah onu (meshetti) sözü de, mübarek ve güzel surette yarattı manasına geldiği gibi, kötü ve uğursuz bir şekilde yarattı manasına da gelmektedir. Birinci durumda Mesih'i ikinci durumda da Deccal'i ifade ettiği söylenir.³⁸⁶

Mesih kelimesi Kur'ân-ı Kerim'de olumlu anlamda, hem tek başına hem de Hz. İsa'nın sıfatı olarak kullanılmaktadır.³⁸⁷

Kur'ân- Kerim'de Hz. İsa'nın kıyâmetin kopmasından önce tekrar yeryüzüne ineceğine dair kesin bir inanç bulunmamaktadır. Yahudilik'te Mesih ile ilgili rivayetler de son derece müphemdir.³⁸⁸ Hristiyanlık'ta ise, havarilerin gözleri önünde semaya uruc eden ve babasının sağ tarafına yerleşen, dünyanın sonuna doğru ikinci defa gelecek olan bir "Mesih" inancı söz konusudur.³⁸⁹

³⁸² Kırbaoğlu, Hayri, "Hz. İsa'yı Gökten İndiren Hadislerin Tenkidi", *İslamiyat*, c.III, sayı, 4, Ankara, 2000, s.147.

³⁸³ Fırlalı, Ethem Ruhi, Kadıyanilik, T.D.V. Yay., Ankara, 1994, s.125.

³⁸⁴ Sofuoğlu, Cemal, *Kur'ân-ı Kerim'e ve Hadislere Göre Hz. İsa ve Hristiyanlık*, D.İ.B. Yay., Ankara, 2005, s.45.

³⁸⁵ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, c. III, s.480.

³⁸⁶ İbn Manzur, *Lisanu'l Arab*, c. III, s.480.

³⁸⁷ Bkz: Nisa, 4/172; Maide, 5/17,72,75; Tevbe, 9/30-31.

³⁸⁸ Mika, 5/2; Zekeriyâ, 9/9-10; Malaki, 4/5-6; Tesniya, 18/15-16.

³⁸⁹ Matta, 28/20; Markos, 16/6-20.; Luka, 24/44-53; Yuhanna, 20/1-31; Korintoslulara, 15/3-28; İbranilere, 13/20-21.

Kur'ân'ı Kerim'e göre Hz. İsa Cenab-ı Hakkın İsrailoğullarına gönderdiği³⁹⁰, babasız olarak dünyaya gelmiş³⁹¹, Ruhulkudüs tarafından desteklenmiş³⁹², kendisine birtakım mucizeler verilmiş³⁹³ olan Allah'ın elçisi³⁹⁴ bir insandır. İsrailoğulları O'nu yalancılıkla suçlamışlar, çarpmıha germek istemişler, ancak Allah O'nu kurtararak katına yükseltmiştir³⁹⁵. Bu yükseltme işi İslâm âlimleri tarafından tartışma konusu olmuştur. İsa, ruh-beden olarak mı yoksa sadece ruh olarak mı yükseltilmiştir. Bu hususlar Kur'ân-ı Kerim'de müphemdir. Bazı müfessirler Hz. İsa'nın yükseltilmesi ile ilgili ayetleri, O'nun kıyâmet gününden önce dünyaya döneceği, dünyada yapacağı işler, kalış süresi ile ilgili gelen haberler³⁹⁶ ışığında tefsir ederek, ayetlerin zahirinde ifade edilmeyen bir manayı benimsemişlerdir.³⁹⁷

Bu noktada Hz. İsa'nın dünyevi hayatının sonuyla ilgili ayetlerde yer alan iki kavram büyük önem taşımaktadır. Bunlar “teveffi” ve “ref” kavramlarıdır.³⁹⁸ Al-i İmran suresinde Allah, “Ey İsa! Seni vefat ettireceğim, seni nezdime yükselteceğim, seni inkar edenlerden arındıracağım ve sana uyanları kıyâmete kadar kafirlerden üstün kılacağım”³⁹⁹ demektedir. Maide suresinde ise Allah Hz. İsa'ya, “Beni ve annemi Allah'tan başka iki tanrı bilin diye sen mi dedin? Diye sorduğunda Hz. İsa, ‘Ben onlara ancak bana emrettiğini söyledim. Benim de Rabbimi sizin de Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin dedim. İçlerinde bulunduğum müddetçe onları kontrol ediyordum. Beni vefat ettirince artık onların üzerine gözetleyici yalnız sen oldun’ diye cevap vermektedir.”⁴⁰⁰

Teveffa kelimesi vefa (v-f-y) kelimesinden türeyen bir fiildir. Bu kelimde, esas itibarıyla bir işi veya sayılı olan bir şeyi tam yapmak ve ikmal etmek anlamları bulunmaktadır. Nitekim bir sözü tam olarak yerine getirmeye de vefa denilmiştir.

390 Es-Saf, 61/ 6.

391 Al-i İmran, 3/37, 45,59.

392 Bakara, 2/87, 253.

393 Bakara, 2/87, 253, Maide, 5/114, Zuhruf, 43/63.

394 Nisa, 4/171, es-Saf, 61/6.

395 Al-i İmran, 3/55, Nisa, 4/157-158.

396 İbn Mace, Fiten 33; Tirmizi, Fiten 54; Ebu Davud, Melahim 14.

397 Çelebi, *İtikadi Açından Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler*, s.98.

398 Harman, Ömer Faruk, “İsa” md., *D.İ.A.*, c.22, İstanbul, 2000, s.472.

399 Al-i İmran, 3/55.

400 Maide, 5/116-117.

Birinden bir mal ya da herhangi bir şeyi, geride hiçbir şey bırakmaksızın tümüyle almak anlamında da kullanılan teveffa kelimesinin sonradan, can almak, ruhu kabzetmek anlamlarında kullanılması yaygınlaşmıştır.⁴⁰¹

Kur'ân-ı Kerim'de bu kelime türevleriyle beraber yetmişden fazla yerde kullanılmaktadır. Sözünde durmak⁴⁰², yapılanların karşılığının tam olarak verilmesi,⁴⁰³ öldürmek ve ruhunu kabzetmek gibi kullanımlar, bu çerçevede hatırlatılabilir. Bununla birlikte yaygın olarak kullanıldığı manasıyla ölümü ifade ettiği söylenebilir.⁴⁰⁴

Hz. İsa'nın vefatı ile alakalı yorumlarda O'nun ölmediğine inananların teveffinin uyku manasında olabileceğini söylemektedirler. Bu kanaate göre Hz. İsa bedeni ve ruhuyla göğe çıkmıştır.⁴⁰⁵

Yine aynı görüş sahiplerinden, teveffi kelimesini öldürmeksizin kabzetmek olarak yorumlayanlar da olmuştur. Buna göre Allah, Hz. İsa'yı Yahudilerin ellerinden koruyarak katına almış olmaktadır.⁴⁰⁶ Teveffiye gerçek ölüm manasını veren bir görüşe göre de Hz. İsa yerde üç ya da yedi saat ölmüş olarak kalmış ve sonra dirilmiştir. Daha sonra da göğe yükseltilmiştir. İbn Abbas'tan ve Vehb b. Münebbih'ten gelen rivayetlerde bu yorum yer almaktadır.⁴⁰⁷

Teveffiyi kabul edenler de Hz. İsa'nın öldüğü ve bir daha geri gelmeyeceği şeklindeki görüşlerinin bu konudaki ayetin açıkça delalet ettiği manaya işaret ettiğini söylemektedirler. Bu görüşe göre Allah'ın yeryüzünde beşer için koyduğu kurallar vardır ve bu da tüm canlıların ölümlü oluşudur. Kur'ân'ı, Allah'ın bu kanunlarına göre anlamak temel tefsir kaidesidir.⁴⁰⁸ Yüce Allah'ın yeryüzünde hiç kimseye ölümsüzlük bahşetmediği⁴⁰⁹ ve bu hiç kimse ifadesine Hz. İsa'nın da gireceği şüphesizdir. Şu halde Hz. İsa'nın ölmediğini söylemek ve kıyâmetten önce

401 İbn Manzur, *Lisanu'l Arap*, c. III, s.961.

402 Bakara, 2/40; Maide, 5/1; En'am, 6/152; A'raf, 7/ 85; Nahl, 16/91; İsrâ, 17/24; Necm, 53/53.

403 Bakara, 2/281; Al-i İmran, 3/57; Nur, 24/25; Nahl, 16/111; Zümer, 39/70; Mutaffifin, 83/2.

404 İbn Manzur, *Lisanu'l Arap*, c. III, s.961.

405 Ünal, Mehmet, "Tefsir Kaynaklarına Göre Hz. İsa'nın Ölümü, Ref'i ve Nüzülü Meselesi", *İslamiyat*, c.III, sayı,4, Ankara, 2000, s.137.

406 Ünal, a.g.m., s.138.

407 Ünal, a.g.m., s.138.

408 Atay, Hüseyin, *Ehl-i Sünnet ve Şia*, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara, 1983, s.134.

409 Enbiya, 21/34.

yeryüzüne ineceğini iddia etmek, bu ayete ve ve Kur'ân'ın bütününe ters düşmektedir.⁴¹⁰

Aynı görüşe göre, Kur'ân'ın, İsa'nın düşmanları tarafından öldürülmediği fakat yükseltildiğine dair vurgusu, İsa'nın ölümünün diğer insanların ve hatta diğer peygamberlerin ölümlerinden farklı olduğu şeklinde anlaşılmalıdır. İsa'nın organizma bütünlüğünün dağılarak toprak olması ve onun yeniden diriltileceği ahiret gününe kadar yokluğu anlamında ölmesi, iki şekilde kanıtlanabilir. Birincisi, her insanın, Allah tarafından yaratılan insan cinsine ait ölüm kanunlarına uygun olarak yok olmasıdır. Bu ilke, İsa'nın da insan cinsinin bir bireyi olarak aynı yasalara göre ölmesini ifade eder. Bu yasa açısından da ölüm, insanın organizma bütünlüğünün dağılarak yok olmasıdır. İkincisi ise, "Ey İsa! Seni öldürüp katıma yükselteceğim ve seni kafirlerden temizleyeceğim" ifadesindeki 'teveffa' kelimesinin ölüm olgusunu ifade etmesidir. Nitekim bu kavram, bu ayetin dışındaki pek çok anlatımda da "ölümü" ifade etmektedir.⁴¹¹ Dolayısıyla bu anlatım, İsa'nın varlıksal açıdan durumu hakkında müfessirlerin çoğunluğunun kabul ettiği düşünceleri geçersiz kılmaktadır.

Ayette geçen "ref" kelimesi ise, bir şeyi yukarı koymak, yüceltmek, manen yükseltmek, kaldırmak anlamlarına gelmektedir.⁴¹² Ragıp el İsfehani bu kelimenin maddi ve manevi yükseltme anlamına geldiğini örnekleriyle açıklamaktadır. Hz. İsa'nın ref'iyle ilgili ayette, bu her iki manayı da mümkün görmektedir.⁴¹³ Kelimenin Kur'ân'daki kullanımlarına baktığımızda her iki şekilde de yer aldığını görürüz.⁴¹⁴

İsa'nın inişi öğretisi, onun ref'i öğretisine dayanmakta ve bu anlayışa uygun olarak biçimlenmektedir. Kur'ân'da açık olarak yer aldığı şekliyle İsa'nın düşmanları tarafından öldürülmediği ve ref' edildiği fikri, Müslümanlar arasında farklı şekillerde kabul edilmiştir. Bu öğretideki ayrışma noktaları, bu yükseltimenin

⁴¹⁰ Akdemir, Salih, *Hristiyan Kaynaklara ve Kur'ân-ı Kerim'e Göre Hz. İsa*, Ankara, 1992 (Basılmamış Doktora Tezi, A.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı), s.246.

⁴¹¹ Yar, Erkan, a.g.m., s.8.

⁴¹² İbnu Manzur, *Lisanu'l-Arab*, "r-f-a" md., c.I, s.1197-1198.

⁴¹³ İsfehani, *Müfredat*, s.360-361.

⁴¹⁴ Bakara, 2/253; Al-i İmran, 3/55; Nisa, 4/ 158; En'am, 6/83, 185; Meryem, 19/57; Gafir, 40/15; Mücadele, 58/11; İnşirah, 94/4.

mahiyetinde, yani refin maddi veya manevi oluşunda ve refi maddi olarak kabul edenler açısından da refin ruhen veya ruh ve beden birlikteliği ile olmasındadır.⁴¹⁵

Ancak bazı müfessirler Kur'ân'dan, O'nun tekrar dünyaya gönderileceği manasını elde etmek için ref kelimesine maddi manada yükseltme anlamı vermişler, bu görüşü pekiştirmek için de yükseltmenin semaya doğru olduğunu ilave etmişlerdir. Al-i İmran suresinin 55. ayetinde geçen “seni vefat ettireceğim, katıma yükselteceğim” ibaresinde takdim-tehir olduğunu ileri sürerek bu manayı teyid etmeye çalışmışlardır.⁴¹⁶ Bu görüş sahipleri İsa bedeni ile göğe çıkarıldığına göre bir gün gelecek yeryüzüne gönderilecek ve son görevini de yaptıktan sonra ölecektir, demektedirler. O'nun kıyâmete doğru gönderileceğine ilişkin hadislerin yanında “Ehl-i kitaptan her biri ölümünden önce O'na muhakkak iman edecektir.”⁴¹⁷ Ayetindeki “kalbe mevtihi” yani “ölümünden önce” ve “O, kıyâmetin kopacağını bildirir.”⁴¹⁸ İfadelerindeki “O” zamirinin Hz. İsa'ya raci olduğunu, dolayısıyla İsa'nın kıyâmetin habercisi olduğunu kaydetmektedirler.⁴¹⁹

Müfessirler arasında Hz. İsa'nın Yahudilerin elinden kurtulduğu ve O'nun yerine bir başkasının öldürüldüğü konusunda sözbirliği vardır.⁴²⁰ Hz. İsa'nın göğe yükseltilmesinin beden ve ruhen olduğu konusunda da müfessirlerin genelinde bir kanaat oluşmuştur.⁴²¹

Meşhur müfessir Taberi Hz. İsa'nın ref'i konusunda ittifak olduğunu belirtir. O'na göre sıhhatli görüş, ruhen ve ceseden göğe çekildiği görüşüdür. Zira bu konuda mütevatir haberler vardır.⁴²² İbn Teymiyye'ye göre de söz konusu ayet, ref'in beden ve ruh ile gerçekleştiğini ifade etmektedir. Şayet normal ölüm kastedilmiş olsaydı, böyle bir ifade kullanılmaz ve şöyle denilirdi: “O'nu öldürmediler, çarmıha germediler. Bilakis O öldü.” Şayet Hz. İsa'nın normal ölümle ruhu alınmış olsaydı, o

415 Yar, a.g.m., s.7.

416 Çelebi, a.g.e., s.99.

417 Nisa, 4/159.

418 Zuhruf, 43/61.

419 Çelebi, a.g.e., s.99.

420 Ünal, a.g.m., s.140.

421 Taberi, *Camiu'l Beyan*, c.III, s.289.290; İbn Kesir, *Tefsiru'- Kur'ân*, c.I, s.366.

422 Taberi, *Camiu'l-Beyan*, c. III, s.291.

zaman göğe çekilmesinin bir anlamı kalmazdı. Çünkü bütün mü'minlerin ruhları, vefatlarından sonra göğe çekilir. Bu durumda İsa'nın bir hususiyeti olmazdı.⁴²³

Hız. İsa'nın semaya çekilmesi düşüncesinde Elmalılı bir ayırım yapar ve Bazı rivayetlerde zikredildiği gibi Hız. İsa'nın semaya yükseltilmesiyle, Kur'an'da varid olan Allah'a yükselmesi durumu birbirine karıştırılmamalıdır. Çünkü sema ilahi isimlerden değildir. O halde "seni kendime yükselteceğim" anlamındaki "rafiuke ileyye" ifadesinin "seni semaya yükselteceğim" diye te'vil edilmesi doğru değildir. Hız. İsa'nın ref edildiği sema, dünya seması olan maddi sema değil, ruhani dördüncü semadır ki Resulullah Mirac gecesinde Hız. İsa'yı orada görmüştür.⁴²⁴

Teveffi Hız. İsa'nın göğe çıkarılmasından sonradır. Önce hayatta olduğu halde göklere çıkarılmıştır. Kıyâmet kopmadan evvel de normal ecelini tamamlayıp vefat edecektir. Bu ecelini tamamlaması, kıyâmete yakın yeryüzüne inip belli bir müddet şariat-ı İslâmiye ile amel etmesi, dünyayı sulh ve huzura kavuşturması ve ondan sonra vefat etmesi suretiyle gerçekleşecektir.⁴²⁵

Bu görüşe göre Allah'ın "ben seni vefat ettireceğim" ayetini de "Yahudilerin katlinden seni kurtaracağım ve semaya kaldıracacağım ve ecel-i mev'udun geldiğinde ben seni öldüreceğim, yoksa katletmeyecekler" demektir. Hız. İsa'nın semaya kaldırılmasından bahseden ayetlerde bu fiil, yüce Allah'a nisbet edilmiştir. Yani Cenab-ı Allah'ın kudretiyle O'nun göklere kaldırılacağı bildirilmiştir. Hristiyan anlayışına göre bu uruc, Hız. İsa'nın kendi gücüyle olurken, Allah'ın kudretiyle olduğu gerçektir. Allah kudret ve keremiyle peygamberini semalara yükseltmiştir denilmektedir.⁴²⁶

Bazı müfessirler Hız. İsa'nın Yahudilerden korunduğunu, eceli gelince öldüğünü ve ruhunun ref edildiğini söylemektedirler. Bunlara göre ehl-i kitaptan olanlar kendi ölümlerinden önce gerçeği öğrenip O'na inanacaklar fakat bunun faydası olmayacaktır.⁴²⁷ Bu görüşe göre ayetlerde söz konusu olan "vefa" kelimesi zahiri manada olup, "vefat ettirme ve yükseltme" ifadesinde de takdim-tehir yoktur. "ölümünden önce" ifadesindeki zamir Hız. İsa'ya değil kitap ehline, "O kıyâmetin

⁴²³ İbn Teymiyye, el-Fetava, c.IV, Kahire, 1404, s.322-323.

⁴²⁴ Elmalılı, Hak Dini, c.II, s.372.

⁴²⁵ Bursalı, Mustafa Necati, *Hız. İsa ve Hız. Meryem*, Şelale Yay., İstanbul, 1990, s.161-162.

⁴²⁶ Bursalı, a.g.e., s.165.

⁴²⁷ Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, c.II, s.396-410.

bildiricisidir” ayetindeki zamir de Kur’ân’a raci olur. Hz. İsa tabii bir ölümle ölmüştür. O’nun nüzulu meselesi de inanılması zorunlu bir mesele değildir. Bu noktada Kur’ân’da sarîh bir ifade bulunmadığı gibi hadisler de tevatür dercesine ulaşmış değildir.⁴²⁸ Bu nedenle Hz. İsa’nın nüzulünü inkar eden zarurat-ı diniyyeden bir şeyi inkar etmiş olmaz.⁴²⁹

Hz. İsa’nın göğe çekilmesinin manevi olduğu fikrinde ısrarlı olan Mahmut Şeltut konuyla ilgili ayetleri şöyle özetler: Allah İsa’yı vefat ettirmiştir. Kendi katına yükseltilmiş ve inkar edenlerden temizlemiştir. “Ref” kelimesi maddi ve manevi yükselme manasına geliyorsa da bahsi geçen ayette manevi ref kastedilmiştir. Tıpkı “Falanca kimse yüce Rabbine kavuştu” veya “Allah bizimle beraberdir” gibi ifadelerde himaye kastedildiği gibi. O halde “Allah’ın katından” gök manasını çıkaranlar, Şeltut’a göre, Kur’ân ifadesine karşı zulüm işler.⁴³⁰

Şeltut, cumhurun ayetten maddi ref’i anlamasına sebebiyet veren unsurları şöyle sıralamaktadır: a) İsa’nın, Deccal’in çıkışından sonra ineceğine dair gelen hadislerdir ki bunlar ehl-i kitaptan Müslüman olmuş Vehab b. Münebbih ve Ka’bu’l Ahbar’dan gelen rivayetlerdir. b) Cumhur, Hz. İsa’nın nüzulüyle ilgili Ebu Hureyre’den gelen bir hadise dayanır. Bu hadis sahih de olsa haber-i vahittir. Oysa ahâd hadisler itikadi konularda delil teşkil etmez. c) Mirac hadisesine dayanırlar. Hz. Muhammed’e sema kapıları açıldığında, kendisi o âleme girmiş ve göklere yükselince ikinci semada Hz. İsa ve yeğeni Yahya’yı görmüştür. Şeltut’a göre, Hz. İsa’nın cesediyle semaya yükseltildiğine ve orada şu ana kadar hayatta olduğuna dair kalbin tam olarak tatmin olmasını sağlayacak inandırıcı bir delil yoktur.⁴³¹

Çağdaş düşünürlerden ref’in Hz. İsa’nın ölümünden sonra gerçekleştiği ve tekrar geri dönüşünde olmayacağını söyleyenler olmuştur. Bu görüşe göre; Kur’ân-ı Kerim’in, Allah’ın kanununda değişiklik bulunmadığını bildirmesidir. Hz. İsa’nın, cismiyle göğe yükseltilmesi, Allah’ın arzdan çıkan maddelerin tekrar arza dönecekleri hakkındaki kesin kanununa aykırıdır. Madde, madde olarak ve tabiatında

⁴²⁸ Geniş bilgi için bkz; Çelebi, a.g.e., s.98-99; ayr. bkz; Sarıtoprak, Zeki, Nuzülü İsa, Çağlayan Yay. İzmir, 1997,

⁴²⁹ Şeltut, Mahmud, “İsa’nın Ref’i”, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, *A.U.İ.F. Dergisi*, Ankara, 1978, c. XXIII, s. 319-324.

⁴³⁰ Şeltut, a.g. m., s.324.

⁴³¹ Şeltut, a.g. m., s.324.

bir değişiklik olmadan, harici tesirler bulunmadan yukarı kalkamaz. Hiçbir beşere böyle bir hal olmamıştır.⁴³² Ayette geçen “ref” kelimesi, daha çok manevi dereceler açısından yükselmeyi ifade etmektedir. Bu manada Hz. Lut, “Ben Rabbime hicret ediyorum.” Derken, Hz. İbrahim da aynı anlamda “Ben Rabbime gidiyorum” derken, bu ifadelerden her ikisinin de semaya gittiklerini iddia edemeyiz.⁴³³ Hz. İsa’nın ruhunun göklere çıktığına ve kendisine manevi nimetler verildiğine inanmak, Allah’ın tüm iyi kullar için vaat ettiği ve öğütlediği genel tabiat kanunlarına ve sözlü olan Kur’ân’a daha uygundur.⁴³⁴

İsa’nın yükseltilmesinin mekan değişikliği şeklinde bir yükseltme değil de manevi bir yüceltme olması, Allah’ın peygamberlerini insanların saldırılarından koruması ilkesinden yola çıkılarak da açıklanabilir. Kavmi İbrahim’i ateşe attığında, Allah İbrahim’i ateşte yanmaktan⁴³⁵ ve Musa’yı, Firavun ve inkarcıların baskı ve saldırılarından korumuştur.⁴³⁶ Aynı şekilde Hz. Muhammed, inkarcılar ile olan mücadelesi sırasında Allah tarafından desteklenmiş ve korunmuştur.⁴³⁷ Allah’ın, elçileri hakkındaki söz konusu fiillerini dikkate alarak, İsa’nın yükseltilmesinin ayrıcalıklı bir eylem değil, Allah’ın elçilerinin tabi olduğu kanunlarına göre gerçekleşen ilahi bir eylem olduğunu söyleyebiliriz. Allah’ın elçileri hakkındaki bu fiilleri, elçilerin insanlar arasından seçilmiş bir eylemlerinde kendi adlarına hareket etmemeleri, Allah adına hareket etmelerinden kaynaklanmaktadır.⁴³⁸

Hz.İsa’nın gökte olduğu ve kıyâmete yakın yeryüzüne inip İslâm’ın hakimiyetini sağlayacağı inancı, temelde Kur’ân’dan, bir takım hadislerden/rivayetlerden ve bu konudaki icma iddiasından beslenmektedir.⁴³⁹

Muhtelif hadis rivayetlerinde Hz. İsa’nın kıyâmet alâmeti olarak yeryüzüne ineceğine dair bilgiler yer almaktadır. Kütüb-ü Sitte’deki rivayetlerde belirtildiğine göre Hz. İsa, Deccal ortaya çıktıktan sonra –Buhari’de yer almayan bir kayda göre

432 Ateş, Süleyman, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, c.II, s.50.

433 Ateş, a.g.e., s.50.

434 Atay ,a.g.e., s.135.

435 Enbiya, 21/68-71.

436 Örneğin, Allah, Musa ve arkadaşlarına denizden yol açmış, fakat onları takip eden inkarcıları denizin sularında boğuvermiştir. (Tâhâ, 20/ 77-79)

437 Örneğin, Allah, savaş sırasında Hz Muhammed’e yardım etmişti. “Attığın zaman sen atmadın. Fakat Allah attı” ayeti, bu yardıma işaret etmektedir. (Enfâl, 8/17)

438 Yar, a.g.m., s.10-11.

439 Kırbaşoğlu, Hayri, a.g.m., s. 148.

iki eli iki meleğin kanatları üzerinde- Dımaşk'ın doğusundaki beyaz minareye sabah namazı vaktinde inecek, Müslümanlar arasında adaletle hükmedecek, haçı kırarak, domuzu öldürecek, cizyeyi kaldıracak, hac ve umre ziyareti yapacak, nefesi kafirleri öldürecek. Lüd kapısında Deccali katlettikten sonra yedi veya kırk yıl yaşadktan sonra Şam tarafından esen bir rüzgarın etkisiyle bütün mü'minlerle beraber ölecektir.⁴⁴⁰

Kütüb-ü Sitte dışındaki literatürde yer alan rivayetlerde ise Hz. İsa'nın ineceği yer, yapacağı işler, dünyadaki ömrü ve ölümü hakkında daha ayrıntılı bilgiler yer alır. Buna göre Hz. İsa ruhlu-bedenli olarak göktedir. Hz. Peygamber miraç yolculuğunda O'nunla karşılaşmış ve gökten inişini idrak etmeleri halinde kendisine selamını iletmelerini ashabına vasiyet etmiştir. Hz. İsa bulut üzerinde Akabet'ül-efike'deki beyaz köprüye inecektir. Deccali buzun erimesi gibi ortadan kaldıracak, Müslümanların emirine tabi olup arkasında namaz kılacak veya kendisi namaz kıldırarak, O'nun devrinde düşmanlar barışacak, kurtla kuzu birlikte yaşayacak, bereket ve bolluk olacak, ölünce Medine'de Resul-i Ekrem'in kabri yanında veya Kudüs'te defnedilecektir.⁴⁴¹

Taberi, İbn Kesir, Keşmiri ve M. Zahid Kevseri gibi âlimler Nüzul-i İsa'ya dair rivayetlerin mütevatir olduğunu söylerken, M. Reşid Rıza ve Abdülkerim el-HATib gibi bazı son dönem âlimleri bu görüşü reddederler. Bunlara göre söz konusu metinlerin çoğu Ka'b el-Ahbar vb. Ehl-i kitap menşeli ravilerce nakledilmiş olup tedvin döneminde kaynaklara hadis olarak intikal etmiş ve dinin esasıyla ilgili görülmediğinden bu konuda titiz davranılmamıştır. Zira bu rivayetlerde Hz. Peygamber'in sözlerinde bulunması imkansız olan pek çok çelişki mevcuttur. Hz. İsa'nın iniş zamanı, iniş vasıtası, dünyada kalış süresi, tabilerinin sayısı, göreceği işler ve defnedileceği yere dair bilgilerin farklı olması bu konudaki çelişkilerden bazılarıdır.⁴⁴²

Konuyla ilgili rivayetleri kaynak metodolojisi, hadislerin isnadı, metni ve epistemolojik değerlendirmesi bağlamında inceleyen Kırbaşoğlu ilgili hadisleri rivayet edenlerin ekseriyetinin Hz. Peygamber'e yakınlığı olan kişiler olmadığını,

⁴⁴⁰ Çelebi, İlyas, "İsa" maddesi, *D.İ.A.*, c. XXII, İstanbul, 2000, s.472.

⁴⁴¹ Çelebi, İlyas, "İsa" md, *D.İ.A.*, s.472.

⁴⁴² Çelebi, "İsa" md, *D.İ.A.*, XXII, s.472.

oysa bu kadar kesin bir konu olması halinde; Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ya da Hz. Aişe gibi isimlerden bu konuda bir haber gelmesi gerekliliği üzerinde durmaktadır.⁴⁴³

Kırbaşoğlu, bu rivayetleri bize nakleden son ravilerin ise, Ahmed b. Hanbel, el-Hakim en-Neysaburi, İbn Asakir, İbn Ebi Şeybe ve et-Taberi gibi isimlerden oluştuğu ve bu isimlerin eserlerinin önde gelen eserler olmayıp, sıhhati kuşkulu ve hatta zayıf ve mevzu rivayetleri bünyesinde barındıran eserler olduğunu söylemektedir.⁴⁴⁴ Muteber hadis kaynağı olarak bilinen Müslim ile, İbn Mace'nin eserlerinin de büyük ölçüde İbn Ebi Şeybe'nin el-Musannef'ine dayalı çalışmalar olduğunu kaydeder. Buhari, Ebu Davud ve Tirmizi gibi musanniflerin eserlerin de bu konudaki hadisler bakımından ilk sıralarda olmadığı ifade edilir.⁴⁴⁵

Öte yandan konuyla ilgili hadisler ilk dönem hadis kaynaklarında ya hiç yer almamış ya da son derece az yer almıştır. Mesela Hemmam b. Münebbih'in Sahife'si, Ebu Yusuf'un ve İmam Muhammed'in eseleri, Şafi'inin eserleri ve Abdurrezzak'ın el-Musannef'inde ilgili rivayetlere rastlanmamaktadır. Konunun yer aldığı kitapların yarısı gibi bir yekunun da ⁴⁴⁶ hadis kitapları olmayıp, tarih, tabakat, rical, cerh-u ta'dil, tefsir, delail v.b. türü eserler olması da dikkat çekicidir.

Rivayetleri isnad yönünden de eleştiren Kırbaşoğlu, konuyla ilgili hadislerin (toplam yüz yetmiş sekiz rivayet) 1/3 gibi bir kısmının Hz. Peygamber'e dayandırıldığını, diğerlerinin de sahabi, tabiin v.b. şahısların kanaatlerini yansıtan ve dini açıdan bağlayıcı olmayan nakiller olduğunu ifade eder.⁴⁴⁷

Söz konusu makalesinde Kırbaşoğlu, rivayetlerin tevatür derecesinde olduğu iddiasına karşılık da, bu rivayetlerin sayılarının çokluğu gösterilerek herhangi bir incelemeye tabi tutulmadan bu görüşün savunulduğunu, konuyu rivayet eden ravilerden birinci tabakada bulunanların sayılarının otuz üç olduğu ve bu sayının tevatür anlamına gelemeyeceğini ifade etmektedir. Yazara göre tevatürde aslolan,

443 Kırbaşoğlu, a.g.m., s.150.

444 Kırbaşoğlu, a.g.m., s.150-151.

445 Kırbaşoğlu, a.g.m., s.151.

446 Kırbaşoğlu, a.g.m., s.152.

447 Kırbaşoğlu, a.g.m., s.154.

kesinlik ve netliktir. Halbuki Hz. İsa'nın nüzulüyle ilgili rivayetler, detaylarda birbirini tutmamakta, çoğu zaman birbirleriyle çelişmektedirler.⁴⁴⁸

Rivayetleri metin yönünden de tenkid eden Kırbaçoğlu, rivayetlerin dikkatlice incelenmesi halinde, insanın üzerinde tamamiyle Ortaçağ'a o çağın zihniyetine hitap ettiği ve rivayetlerin içindeki çeşitli unsurların, motif ve olayların o çağdan alınıp seçildiği şeklinde güçlü bir etki bırakmakta olduklarını ifade eder ve şöyle örneklendirir:

“Mesela, Hz. İsa'nın ikinci dönüşüyle ilgili rivayetlere hakim olan fikir, O'nun bu dönüşünde icraat olarak domuzu öldüreceği, haçı kıracağı ve cizye/haracı kaldıracağı hususudur. Bu durumda insan, Hz. İsa gibi bir şahsiyetin yapacağı en önemli icraatın niçin domuz katliamı veya haçların kırılmasından ibaret olduğunu, yapacak daha önemli işlerin olup olmadığını sormadan edememektedir. Daha ilginç ise, bugün mevcut olmayan, dolayısıyla zaten kaldırılmış olan cizye ve haracı, Hz. İsa'nın nasıl kaldıracağı meselesidir. Bu durum, söz konusu rivayetlerin, ravilerin kendi tarihsel perspektiflerini yansıttığına dair kuşku günde getirmektedir.”⁴⁴⁹

Hz. İsa'nın nereye ineceği konusu da problem arz etmektedir. Çünkü rivayetlere bakılırsa, Dimeşk'in doğusundaki beyaz minareye veya beyaz köprüye, Kudus'e, Şam'a, Ürdün'e veya Müslümanların karargahına inecektir. O'nun nereye ineceği konusundaki bu çelişkili ifadelerin Hz. Peygamber'den kaynaklanması mümkün görünmemektedir. Hz. Peygamber zamanında beyaz minare diye bir şeyin olmayışı da dikkatlerden kaçan başka bir husustur.⁴⁵⁰

Konuyla ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür. Mesela Hadramevt'ten çıkan bir ateşin Müslümanları önüne katarak, onları Şam'a sürüp toplayacağı, insanların yaya veya deve üzerinde oraya gidecekleri de rivayetlerde ileri sürülmektedir. Burada niçin Suriye sorusu akla gelmektedir. Neden Mekke ya da Medine değil. Burada Şam bölgesini kutsallaştırmak isteyen bir Emevi taraftarlığını görmek mümkündür.⁴⁵¹ Böyle bir şeyin gelecekte vaki olması halinde, bugünün şartlarında otobüs, uçak v.s. ulaşım araçları varken bunun neden deve ya da yaya gerçekleşmesi

448 Kırbaçoğlu, a.g.m., s.156.

449 Kırbaçoğlu, a.g.m., s.158.

450 Kırbaçoğlu, a.g.m., s.159.

451 Kırbaçoğlu, a.g.m., s.160.

gerektiği de söz konusu rivayetlerin bugünün insan zihni için sorun teşkil edeceğini göstermektedir.

İlgili ayetler incelendiğinde bizzat görüleceği gibi ve birçok ilim adamının da ifade ettiği üzere, Hz. İsa'nın göğe yükseltip, bilahare yeryüzüne indirileceği inancı, Kur'an'da, tartışmaya mahal bırakmayacak netlikte ve kesinlikte ifade edilmiş değildir. Bilakis, ortada olan, Hz. İsa'nın inişinin leh ve aleyhindeki birçok ayetle ilgili filolojik izahlardan ve farklı te'vil, tefsir, yorum ve iddialardan başka bir şey değildir. Bu sebeple Kur'an açısından meselenin bir yorum ve dolayısıyla tercih meselesi olduğu söylenebilir.⁴⁵²

Kelam kaynaklarında ise pek azı hariç çoğu Nüzuli İsa'dan bahsetmektedir.⁴⁵³ İlk dönem kaynaklarında çok kısa ifadelerle dile getirilen bu husus, sonraki dönemlerdeki eserlerde daha teferruatlı bir şekilde işlenmiştir.⁴⁵⁴

İlk kelam kitabı olarak kabul edilen el-Fıkhu'l Ekber'de İmam Ebu Hanife (150/767), Hz. İsa'nın nüzulünün hak olduğunu söyler.⁴⁵⁵ Tahavi de Ebu Hanife ile aynı görüşü benimsemektedir.⁴⁵⁶

Ehl-i Sünnet kelamının iki kutbunu teşkil eden Eş'ari (324/936) ile Maturidi (333/944) konuya işaret etmiş ve Hz. İsa'nın nazil olup, Deccal'i Öldüreceğini söylemiştir. Eş'ari, bu konuda ümmetin icmaı bulunduğunu savunur. Maturidi'nin de Te'vilatü'l Kur'an adlı eserinde ilgili ayetlerin tefsirini yaparken meseleye temas etmiş olduğu ve Nuzûli İsa'yı kabul ettiği görülmektedir.⁴⁵⁷

Konuyu kıyâmet alâmetleri bağlamında ve bir hayli teferruatlı işleyen Berzenci'de (1103/1691), Hz. İsa'nın sireti, gelişi, ne kadar kalacağı, beyaz minareye nasıl ineceği gibi tafsilatları görmekteyiz.⁴⁵⁸ Konuyu müstakil bir eser halinde işleyen Suyuti'de (911/1505) de aynı ifade çizgisini görebiliriz.⁴⁵⁹

452 Kırbaçoğlu, a.g.m., s.148.

453 Sarıtoprak, *Nüzûl-i İsa*, Çağlayan Yay., İzmir, 1997, s.105.

454 Sarıtoprak, a.g.e., s.105.

455 Ebu Hanife, *Fıkhu'l-Ekber*, s.7.

456 İbn Ebi'l İzz, *Şerhu'l-Akide't-Tahaviyye ve Şerhi*, s.431.

457 Sarıtoprak, a.g.e., s. 106.

458 Bkz: Berzenci, el-İşaa, s.142-152.

459 Suyuti, Celalüddin Abdürrahman, *Nüzülü İsa Ahire Zaman*, (nşr. Mustafa Abdulkadir Ata), Beyrut,1985, s.61.

Son dönem kelimcilerinden Abdullatif Harputi de Bu konuyu ele almıştır. Harputi *Tenzihu'l-Kelam* adlı eserinde meseleyi geleneksel çizgide ifade etmiştir. Hz. İsa'nın göğe çekilmesini Hz. Peygamber'in Miracına benzeterek ruhen mi yoksa ceseden mi tartışmalarına yer veren Harputi, eserinde şu yorumda bulunur: “Her ne suret ve keyfiyet ile ref’ olundu ise, ref’ olunan Hz. İsa'nın nüzülü mümkün olup, nusus ile ihbar buyrulduğundan dinde tasdiki vaciptir.”⁴⁶⁰

Mu'tezilenin görüşü de bu konuda Ehl-i Sünnetten farklı değildir. Genel olarak Mu'tezile kıyâmet alâmetlerinin varlığını kabul etmektedir. Zemahşeri (538/1143), tefsirinde bu konuda Ehl-i Sünnet ile ters düşen bir görüş beyan etmemiştir. Hz. İsa'nın, Resulullah'ın getirdiği şeriatın bir izleyicisi olarak geleceğini söylemektedir.⁴⁶¹ Meşhur Mu'tezili bilgin Kadı Abdulcebbar (415/1024), Peygamberin müstakbel hadiselerden söz etmesini, nübüvvetine delil teşkil eden mucizeler olarak kabul eder.⁴⁶²

İmamiyye Şiasının kaynaklarına göre Hz. İsa ahir zamanda nazil olacaktır. O'na verilen rol, tıpkı ehl-i sünnette olduğu gibi, yeryüzünde adaleti gerçekleştirmektir. Hz. İsa, rahmete mazhar olan son peygamberin ümmetine yardım etmek üzere inecek, Deccal'i mağlup edecektir. Bu bakımdan Şia inancıyla Ehl-i Sünnet inancı arasında Nüzul-i İsa meselesinde bir paralellik görülmektedir.⁴⁶³

İncillerde görüldüğü kadarıyla, O'nun çeşitli alâmetleriyle geleceği anlatılmaktadır. Hz. İsa gelmeden önce, çeşitli çatışmalar yaşanacağı, kıtlık ve depremlerin olacağı, pek çok kimsenin “Mesih” iddiasıyla ortaya çıkacağı, güneşin kararıp ayın ışık vermeyeceği ve yıldızların düşeceğinden bahsedilmektedir.⁴⁶⁴ Daha sonra İsa'nın gelip izzet tahtına oturacağı, “deccal” in hakimiyetine son vereceği, iyileri mükafatlandırıp kötülerini cezalandıracağı anlatılmaktadır.⁴⁶⁵ Bu gelişin vaktini sadece Tanrı bilmektedir.⁴⁶⁶

Nuzûl-ü İsa konusundaki haberlerin özellikle Ehl-i Kitap kanalıyla İslâm'a intikal ettiği görüşünde olan Mehmet Paçacı'nın tesbitlerine yer vermek istiyoruz:

⁴⁶⁰ Harputi, *Tenzihu'l-Kelam*, s.290-291.

⁴⁶¹ Zemahşeri, *Keşşaf*, c. I, s.432.

⁴⁶² Kadı Abdulcebbar, *Şerhu Usuli'l-Hamse*, s.575.

⁴⁶³ Bkz: Sarıtoprak, a.g.e., s.114.

⁴⁶⁴ Matta, 24/4-44; Markos, 13/24-31; Luka, 17/23-24.

⁴⁶⁵ Matta, 25/31.

⁴⁶⁶ Markos, 13/32-33; Resullerin İşleri, 1/7.

“Eski Ahit’in apokaliptik anlayış doğrultusunda ele alınması, çok farklı sonuçlar doğurmuştur. Dünya ve ahiret kesin bir çizgi ile birbirinden ayrılmıştır. Dünya şeytana ve kötülüğe terkedilmiş, gelecek hayat ise Allah’ın hükmedeceği yegane boyut olarak görülmüştür. Muhatabta bu yüzden dünya hayatı hakkında derin bir pesimizm duygusu oluşmuştur. Bütün beklentiler gelecek hayata aktarıldığı için, burada dünyanın sonunu beklemekten başka yapılacak bir şey kalmamıştır. Kıyâmetin vakti üzerinde yapılan spekülasyonlar, ahiret fikrinin bütün dinamizmini yok etmiştir. Son an burada artık Allah’a ait bir bilgi değil, apokaliptik yazarların bir takım alâmetlerle ve hesaplamalarla bilebilecekleri bir bilgi olmuştur. Bu pasif ve pesimist ahiret anlayışı bir takım kurtarıcı figürler de oluşturmuştur. Mesih ve insanoğlu kavramlarına, asıllarında bulunmadığı halde eskatolojik kurtarıcı anlamı hamledilmiştir. Bunlar ya da bu isimleri taşıyan kişi, ahir zamanda gelerek mü’minleri kurtaracak ve Allah’ın hükümranlığını kuracaktır. Hz. İsa’ya isnad edilen eskatolojik kurtarıcılık görevi, Hristiyanlığın temel konusu olmuştur. Heilsgeschichte teorisi ile de bu anlayış bütün Kitab-ı Mukaddes tarihi boyunca görülen Allah’ın kurtarıcı aktivitesinin bir tamamlanışı olarak yorumlanmıştır. Tarihin merkezinde ise Mesih’in gelişi olayı vardır. Bu anlayışla Yeni Ahit’in Mesih merkezli yorumu sürdürülmektedir.”⁴⁶⁷

Aynı şekilde Fazlur Rahman da böyle bir beklentinin sakıncalarını ifade eder: “ Mesih inancının sıkı sıkıya benimsenmesinin, insandaki ahlaki güçleri ve beşeri teşebbüsleri yok edeceği, tahlile ihtiyaç duyurmayacak ölçüde açıktır.”⁴⁶⁸

Hz. İsa’nın nüzülü konusunda farklı bir görüşe göre de, bu konuda gelen rivayetlerin reddedilemeyeceği, O’nun ruh ve bedenle ilahi huzura yükseltilmediği, tabii bir ölümle ruhunun kabzedildiği, ancak bu rivayetlerin uygun şekilde te’vil edilmesi gerektiği ve ileriki asırlarda Hz. İsa’nın manevi şahsiyetinin ortaya çıkacağı ve insanlığa getirdiği sevgi, barış ve şefkat gibi değerlerin O’nun mensupları tarafından uygulanacağı belirtilmektedir.⁴⁶⁹

Nüzülü İsa konusundaki rivayetlere dayanarak bu konuyu savunmak kanaatimizce doğru görünmemektedir. Çünkü bu rivayetlerin yer aldığı metinlerin

⁴⁶⁷ Paçacı, Mehmet, *Kutsal Kitaplarda Ölüm Ötesi*, Ank. Okulu Yay., Ankara, 2001, s.215-216.

⁴⁶⁸ Fazlur Rahman, *İslam*, çev., Mehmet, Dağ-Mehmet, Aydın, Selçuk Yay., Ankara, 1993, s.342.

⁴⁶⁹ Reşid, Rıza, *Menar*, c. III, s. 316-317; Ateş, Süleyman, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, c. II, s.406; Ateş, Kuran Ansiklopedisi, c. XXV, s.535.

tamamiyle güvenilir olmadığı görülmektedir. Bu konunun bir inanç meselesi haline getirilmesi doğru görülmemektedir. Çünkü Kur’ân-ı Kerim’deki açık ayetlerde her insanın ölümlü olacağı ve peygamberlerin de bir beşer olarak ölümlü olduklarına dair ciddi bir vurgu yapılmaktadır. Kur’ân’daki buna benzer ifadelerle çelişen haberlere dayanarak Nüzulü İsa konusunu bir akîde haline getirmek zordur. Özellikle de Kur’ân’ın tedvin döneminde Hristiyan kültürüyle karşılaşmaktan dolayı “Nüzulu İsa” konusunun İslâm akîdesine girmiş olması da muhtemel görülmektedir.⁴⁷⁰ Bu konudaki rivayetlerle ilgili temel prensip “akaitte haber-i vâhidin mahalli olmamasıdır. Çünkü itikadi meseleler yakiniyyata istinad eder. Haber-i ahâd ise zannidir. Binaenaleyh itikadi hususlar, haber-i ahâd ile sabit olamazlar.”⁴⁷¹

Bu konuda özel bir çalışması olan Ali Osman Koçkuzu da : “Akaitte haber-i vahitlerin delil olarak kullanılamayacağına dair kanaat, en fazla taraftar toplamış görüştür. Şuyuun ve şöhetin, inanç konusunda ölçü alınması her zaman doğru netice verecek güçte bir prensip değildir.”⁴⁷²

Gördüğümüz kadarıyla “Mesih” ifadesinden anlaşılan hem Hz. İsa, hem de Mehdi olarak tanımlanan kişidir. Bu iki şahsiyete de verilen rol aynıdır. Görevleri toplumu zulümden kurtarmak, adaleti tesis edip, iyiliği hakim kılmak olan Mehdi ve Mesih’i bekleme inancı Müslümanların hem dini hem de siyasi hayatlarını etkileyen bir konu olmuştur. Bazı dönemlerde, kurtarıcı bekleme inancı, kendini İsa olarak ilan edenlerin ya da mevcut duruma isyan edenlerin ortaya çıkmasına da neden olmuştur.

Sonuç olarak denilebilir ki, Hz. İsa’nın tekrar dönmesi Allah açısından vukuu imkansız bir olay olmamakla beraber, bir olayın vukuunun imkanı ile vukuu aynı şey değildir. Kur’ân-ı Kerim’deki ayetler bu konuda kesinlik azr eder mahiyette değildir. İlgili rivayetlerin metin ve sened yönünden incelenmesi halinde de problemler olduğu, iddia edilenin aksine mütevatir değil, ahâd haberler olduğu görülmektedir. Ahâd haberlerin de inançla ilgili konularda katıyet kazandırıcı niteliğinin olmayışından dolayı Nüzûl-ü İsa meselesi bir inanç meselesi olmaktan uzaktır. Tarafların iddialarını güçlendirecek deliller ortaya koyma çabası da bilimsel

⁴⁷⁰ Bkz: Çelebi, İlyas, “İsa” md, *D.İ.A.* c. XXII, s. 473.

⁴⁷¹ Bkz. Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuki İslamiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, c. I, Bilmen Yay., İstanbul, 1985, s.155.

⁴⁷² Koçkuzu, Ali Osman, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahitlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, D.İ.B. Yay., Ankara, 1998, s.151.

olarak gerçeği bulmaya yönelik bir duruştan uzak görünmektedir. Bu nedenle bu konunun ilgili haberleri de tarihselliğiyle beraber okunup, dönemin inanç ve kültürlerinden etkilenmekten uzak olmadığını söylemek zor olmasa gerekir.

SONUÇ

Kuran'ı Kerim kıyâmetin ansızın kopacağını, kıyâmet saatinin yaklaştığını ve muhakkak gerçekleşeceğini açıkça anlatmaktadır. Kıyâmetin Kur'ân'da anlatılış biçimi kâinatta kıyâmet esnasında oluşacak kozmolojik olayları ifade etmek şeklindedir.

Kur'ân'ın temel prensiplerinden bir tanesi de gaybla ilgili bilginin Allah'tan başka hiç kimsede olmadığıdır. Peygamberlerinin de kendi beşer yönleriyle bu bilgiye sahip olmaları mümkün değildir. Ancak Allah'ın bildirdiği kısmıyla gaybden haberdar olabilirler. Hz. Peygamber'in de kıyâmetin vakti ile ilgili bilgi sahibi olmadığı, sorulan sorulara da "O'nun ilmi Allah katındadır" şeklinde cevap verdiği bilinmektedir. Bu açık ilkeden yola çıkarak, kıyâmet alâmetleriyle ilgili anlayışların nasıl ortaya çıktığını Kur'ân'ın bu konudaki ayetlerinden yola çıkarak incelemek gerekir.

Kıyâmet alâmetlerinin İslamiyet dışındaki din ve inanışlarda da kendini göstermiştir. Özellikle Hristiyan literatürün eskatolojik metinlerinde dünyanın sonunu işaret eden anlatımlarının çok fazladır. Kitab-ı Mukaddes'de geçen ifadelerde Hristiyanlara göre de kıyâmetin zamanını yalnızca Allah bilmektedir.

Yahudi inancı da dünyanın ebedi olmadığını düşüncesindedir. Yahudilerin altın çağı olarak bilinen Davud'dan sonra kıyâmete yakın O'nun soyundan bir Mesih gelecek ve O'nun krallığını tekrar kuracaktır. Hristiyan inancı içerisinde gelecek olan kurtarıcı İsa olarak bilinir. İsa'nın ikinci gelişiyle tüm Hristiyanlar ölümsüzlük niteliğine kavuşacaklardır.

İslami literatüre baktığımızda bu konuda tarih ve hadis kitaplarında çok fazla bilgi görebilmekteyiz. Bu bilgileri kullanım şekli bazı mezheplerde siyasi olarak da üstünlük gösterme ve kabul görme adına değişebilmektedir.

Ehl-i Sünnetin genel anlayışı kıyâmet alâmetlerini nasslarda bildirildiği şekilde kabul etmektir. İlk dönem eserlerinin en önemlilerinden bir tanesi olan İmam Azam Ebu Hanife'nin Fıkhu'l Ekber'inde "Deccal, Ye'cuc Me'cuc, güneşin batıdan doğması, İsa'nın gökten inmesi ve sahih haberlerle gelen diğer kıyâmet alâmetleri haktır ve vaki olacaktır" ifadesini kullanmaktadır.

Genel olarak Ehl-i Sünnetin kıyâmet alâmetlerini sorgulamaksızın kabulünün nedeni olarak haber-i vâhidlere bakışlarını görebiliriz. Özellikle İmam Şafii ve

Ahmed b. Hanbel gibi isimler haber-i vâhidlerin hem ameli konularda hem de itikadi konularda hüküm içerebileceğini ifade etmektedirler. Bu da kıyâmet alâmetleriyle ilgili ahâd olarak gelen haberlerin kabulünün temelinde yatan sebeptir. Oysa ahâd haberlere Mu'tezile ekolü aynı perspektiften yaklaşmamaktadır. Mu'tezileye göre haber-i vâhid ameli konularda delil olabilmekte ancak itikadi konularda bir bağlayıcılık söz konusu olmamaktadır. Bu da kıyâmet alâmetleri ile ilgili anlatımların bir inanç akidesi haline gelmesi ile ilgili problemde gündeme gelir. Bunun dışında Mu'tezile de kıyâmet alâmetlerini Ehl-i Sünnete paralel şekilde algılamakta ve kabul etmektedir.

Kur'ân kıyameti evrenin yokoluşu anlatımlarıyla beraber zikretmiştir. İlmî verilerin de vardığı sonuç, evrenin bir başlangıcının olduğu gibi sonunun da kaçınılmaz olduğudur. Kur'ân'da kıyâmet alâmetlerinin olduğuna dair açık bir ifade olmamakla beraber, Dâbbet'ül arz, Ye'cuc- Me'cuc ve İnşikak'ül kamer gibi olaylar zikredilmektedir. Ancak Kur'ân'ın ilgili ayetlerdeki ifadelerini anlamak için büyük oranda yorum ve te'vil gerekmektedir. Hz. İsa'nın nüzülüyle ilgili ise Kur'ân'da bir açıklama bulunmamaktadır. Hadis metinlerinden hem Hz. İsa'nın nüzülü hem de Mehdi ile ilgili anlatımları görmek mümkündür.

Ye'cuc-Me'cuc ile ilgili Kur'ân'daki ifadeler müphem olup, Ye'cuc-Me'cuc'un kimler olduğu ve ne zaman ortaya çıkacakları konusu açık bir şekilde ifade edilmemiştir. Kısaca özetlemek gerekirse, Kehf suresindeki anlatımlarda geçmişte yaşamış “bozguncu insanlar” kastedilmiş, Enbiya suresinde de “mahşer yerinde toplanacak olan bütün zâlim ve hakikat inkârcıları kastedilmektedir. Kanaatimizce “Ye'cuc ve Me'cuc” ile azgın ve kötü insan kalabalıkları kastedilmiş olup, özel bir isimlendirmeden çok, bir vasıf ifade edilmeye çalışılmıştır.

Dâbbet'ül arz ile ilgili ayetler de aynı şekilde müphemdir. Konuyla ilgili hadislerin hiçbirinin mütevatir olmadığı dikkate alınırsa, bu hadislerin ilgili ayetten farklı olarak içerdikleri açıklamalar kesin bilgi değil sadece zan ifade eder. Dabbe'nin Kur'ân'da anlatıldığı kadarına inanmak zorunludur. Ayetlerden anladığımız kadarıyla da kıyâmetin habercisi olan alametlerden değil, haşr gibi ifadelerle beraber kullanımından hareketle kıyâmetin kopuşu esnasında ortaya çıkacak bir durum olarak yorumlamak yerinde olacaktır.

İnşikak-ı kamer ile ilgili ise Kur'ân'daki ifadeler de mücmeldir. Bu hadiseyi Hz. Peygamber'in mucizesi olarak görenlerin çoğunluğu bu konudaki hadislere dayanmaktadırlar. Ancak sahih ve mütevatir sünnetle sabit olan bir olay değildir. Genel kabule göre itikadi esaslar sübut ve delalet açısından kesin delillerle olabilmektedir. Bu nedenle sübut ve delalet açısından zanni olan delillerle inanç zorunlu olmamaktadır. Kur'ân'daki müşriklere mucize gösterilse de inanmayacakları gibi ifadelerle de açıklandığı üzere konuyu geçmişteki bir mucize olarak değil, geleceğe yönelik bir kıyâmet alâmeti olarak görmek mümkündür.

Mehdilik, İslâm dünyasında oldukça geniş akisler uyandırmış bir konu olmuştur. Özellikle Şia'nın tesir gücünü arttırmak için tutunduğu ana esas olarak görülmektedir. Bunun Şia'da akide olarak da yerleştiğini görmekteyiz. Bu inancın doğmasında bilhassa Sıffin sonrası dönem çok etkili olmuştur. Kargaşa ve siyasi çekişmelerin ardından Ümeyyeoğullarının varlığına karşı Şii grupları ayakta tutan bir fikir olduğu görülmektedir. Yahudilik ve Hristiyanlık tesirleri de bu düşüncede etkili olmuştur. Anladığımız kadarıyla sadece bu iki dinde değil, insanlık tarihi boyunca tüm dinlerde ve bölgelerde bu inancın mevcut olduğudur. Mehdi genel olarak, insanların zayıf düştüğü, ayrılıkların görüldüğü dönemlerde tutunulacak bir kişinin vasfı olarak görünse de, kıyâmetten önce gelip tüm insanlığı kurtaracak bir mehdi fikri halen kitleler tarafından kabul görmektedir. Şii fırkaların beklentisi her ne kadar ciddi bir inanç akîdesi olarak yerleşmişse de Sünni İslâm dünyasında bu konu usul-ü dine ait bir akîde konusu olarak gündeme gelmemiş, ancak yine de çaresiz kitleler için bir ilgi merkezi olmaya devam etmiştir.

Hz. İsa'nın tekrar dönmesi de çok tartışılmış ve bu konudaki genel teamül de geri döneceği ile ilgili olmuştur. Hz. İsa'nın geri dönüşü Allah açısından vukuu imkansız bir olay olmamakla beraber, bir olayın vukuunun imkanı ile vukuu aynı şey değildir. Kur'ân-ı Kerim'deki ayetler de nüzulü destekler mahiyette değildir. İlgili rivayetlerin metin ve sened yönünden incelenmesi halinde de problemlidir, iddia edilenin aksine mütevatir değil, ahâd haberler olduğu görülmektedir. Ahâd haberlerin de inançla ilgili konularda katiyet kazandırıcı niteliğinin olmayışından dolayı Nüzûl-ü İsa meselesi bir inanç meselesi olmaktan uzaktır

BİBLİYOGRAFYA

- ABDULBAKÎ, Muhammed Fuad, *Mu'cemu Garibu'l Kur'ân*, Daru'l Ma'rife, Beyrut, tsz.
- KÂDÎ Abdulcebbâr, Ebu'l-Hüseyin, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, (nşr. Abdulkerim Osman), Kahire, 1965.
el-Muğnî fî Ebvâbi't Tevhîd ve'l Adl, Dâru'l-Mısriyye, Kahire, 1963.
Tesbî'tü Delâli'n-Nübuvve, Beyrut 1966.
- ABDULHAMÎD, Muhsin, *Hakikatü'l Babıyye ve'l Bahaiyye*, el-Mektebetü'l İslâmi, Beyrut, 1969.
- ADEM, Süleyman, *Kıyâmet Sendromu*, Q-Matris Yay., İstanbul, 2003.
- AKDEMİR, Salih, *Hristiyan Kaynaklara ve Kur'ân-ı Kerim'e Göre Hz. İsa*, (Basılmamış Doktora Tezi), A.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara,1992.
- ALİYYU'L KARÎ, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed, *Şerhu's -Şifa*, Beyrut, ts.
- ALLAF, Abdulvehhab, *İslâm Hukuk Felsefesi*, çev., Hüseyin Atay, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara, 1985.
- ASİMOV, İsaac, *İnsanlığın Geleceği*, Cep Kitapları, İstanbul, 1984.
- ASKERİ, *el-Furûk*, Beyrut, tsz.
- ATAY, Hüseyin, *Ehl-i Sünnet ve Şia*, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara, 1983.
İslâm'ın İnanç Esasları, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara, 1992.
- ATEŞ, Süleyman, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1989.
Kur'ân Ansiklopedisi, Kur'ân Bilimleri Araştırma Vakfı, İstanbul, tsz.
- AYDIN, Hüseyin, *İlim Felsefe ve Din Açısından Yaratılış ve Gayelilik*, DİB Yay., Ankara,1996.
- BAŞ, Eyüp, "Binyılcılık ve Osmanlı Toplumunda Hicri Milenyum Kıyâmet Beklentisi ile İlgili Bazı Veriler", *Dini Araştırmalar Dergisi*, c.7, Sayı: 21, Ankara, 2005.
- BEYAZİZADE, Ahmed Efendi, *el-Usûlü'l Münife li'l İmam Ebi Hanife*, thk. İlyas Çelebi, İFAV Yay., İstanbul, 1985.

- BERZENCİ, Muhammed b. Abdirresul b. Abdisseyid Haseni Şehrezuri, *el-İşâa li Eşrâtis-Sâa*, çev. Naim Erdoğan, Pamuk Yay., İstanbul, 1983.
- BİKBULAT, Sun'atullah, "İnşikak-ı Kamer Meselesi", *İslâmiyat*, c.7, sayı 3, Ankara, 2004.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kamusu, Bilmen Yay., İstanbul, 1985.
Muvazzah İlm-i Kelam, İstanbul, tsz.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (256/869), *el- Câmî'u's- Sahîh*, İstanbul, 1992.
- BURSALI, Mustafa Necati, *Hz. İsa ve Hz. Meryem*, Şelale Yay., İstanbul, 1990.
- CABİRÎ, Muhammed Abid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1997.
- CARULLAH, Musa, *Kur'ân-ı Kerim Ayeti Kerimelerinin Muciz İfadelerine Göre Yecuc*, Berlin, 1933.
- CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Tarihi*, D.İ.B. Yay., Ankara, 1988.
- COŞKUN, Ali, *Mehdilik*, Fenomeni, İz Yay., İstanbul, 2004.
- CÜRCANÎ, Ali b. Muhammed, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, Mısır, tsz.
- ÇELEBÎ, İlyas, *İtikadi Açından Yakın ve Uzak Gelecekle İlgili Haberler*, Kitabevi Yay., İstanbul, 1996.
"Fiten ve Melahim" maddesi, *D.İ.A.*, c. XIII, İstanbul, 1996.
" İnşikaku'l Kamer" maddesi, *D.İ.A.* c. XXII, İstanbul, 2000.
"İsa" maddesi, *D.İ.A.*, c. XXII, İstanbul, 2000.
- DÜZGÜN, Şaban Ali, *Neseî ve İslâm Filozoflarına Göre Allah-Âlem İlişkisi*, Akçağ Yay., Ankara, 1998.
- EBU DAVUD, Süleymân b. Es'âs es- Sicistânî, *Sünen*, İstanbul, 1992.
- EBU HANİFE, İmam Azam Numan b. Sabit, *Fıkhu'l Ekber*, çev. Hasan Basri Çantay, D.İ.B. Yay., Ankara, 1985.
- EFİL, Şahin, *İslâm ve Batı Düşüncesinde Yaratılış Modelleri*, Pınar Yay., İstanbul, 2002.
- ELMALILI, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Yay., İstanbul, tsz.
- ESED, Muhammed, *Kur'ân Mesajı Meal ve Tefsir*, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yay., İstanbul, 2000.

- FAZLURRAHMAN, *İslâm*, çev., Mehmet, Dağ-Mehmet, Aydın, Selçuk Yay., Ankara, 1993.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1980.
- İmamiyye Şiası*, Selçuk Yay., Ankara, 1984.
- “Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine”, *Ehl-i Sünnet Tetkikleri* (Aylık Dergi), Eksen Yay., İstanbul, 1989.
- Kadiyanilik*, T.D.V. Yay., Ankara, 1994.
- “İsnaaşeriyye” maddesi, *D.İ.A.*, c. XXIII., İstanbul, 2001.
- GAZZALİ, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhyau Ulumi'd-Din*, c. I, Bedir Yay., İstanbul, 1974.
- Tehafüt el-Felasife*, çev. Bekir Karlığa, Çağrı Yay., İstanbul, 1981.
- GOLDZİHER, Ignaz, *el-Akîdetü ve's-Şeriatü fi'l İslâm*, Daru'l Raidi'l Arabi, Beyrut, tsz.
- GÜLLÜCE, Veysel, *Kur'ân-ı Kerim'e Göre Ahiretin Varlığı*, (Doktora Tezi), Atatürk Ü.İ.F., Erzurum, 1996.
- GÜNDÜZ, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998.
- “Hristiyanlıkta Şiddetin Meşruiyet Zemini”, *İslâmiyat*, c.5, Sayı: 1, Ankara, 2002.
- HAKYEMEZ, Cemil, “Mehdi Düşüncesinin İtikadileşmesi Üzerine”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 3, sayı:5, Çorum, 2004.
- HALİMİ, *el- Minhac fi Şuabi'l İman*, Daru'l Fikr, 1979.
- HALLSELL, Grace, *Tanrı'yı Kıyâmete Zorlamak*, çev. Mustafa Acar-Hüsni Özmen, Kim Yay., Ankara, 2002.
- HANBEL, Ahmet b., *Müsned*, İstanbul, 1992.
- HANEFİ, Hasan, *Mine'l Akîde İle's Sevre*, Daru't Tenvir, Beyrut, 1988.
- HARMAN, Ömer Faruk, “İsa” maddesi, *D.İ.A.*, İstanbul, 2000.
- HARPUTİ, Abdullatif, *Tenkihu'l Kelam fi Akaid-i Ehli'l-İslâm*, çev. İbrahim Özdemir-Fikret Karaman, T.D.V. Elazığ Şubesi Yay., Elazığ, 2000.
- İBNU'L ARABİ, *el-Futühâtü'l Mekkiyye*, c. III, tsz.
- İBN EBİ'L İZZ el-Hanefi, *el-Akîdetü't-Tahaviyye ve Şerhi*, çev. M.Beşir Eryarsoy, Guraba Yay., İstanbul, 2002.

- İBN HACER, el- Askalanî, *Tehzîbu't Tehzîb*, Beyrut, 1327.
Fethu'l Bâri bi-şerhi Sahîhi'l Buhârî, Kahire, 1978.
- İBN HALDUN, Ebu Zeyd Abdürrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, Beyrut, ts.
- İBN MACE, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd, *Sünen*, İstanbul, 1992.
- İBNÜ'L MANZUR, Ebu'l Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Lisani'l Arab, Beyrut, 1970.
- İBN-İ KESİR, Ebu'l Fida İmaduddin İsmail b. Ömer, *Alâmat'ul Yevmi'l-Kıyâme*, Mektebetu'l-Kur'ân, Kahire, 1980.
el-Bidâye ve'n-Nihaye, Beyrut, 1980.
Tefsiru'l Kur'ân'il-Azim, İstanbul, 1984.
- İBN TEYMİYYE, *el-Fetava*, Kahire, 1404.
- İLHAN, Avni, *Mehdilik*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1993.
- KARACA, Mustafa, *Evreni Bekleyen Büyük Son Kıyâmet*, Nokta Yay., İstanbul, 2006.
- KELEŞ, Ahmet, "Apokaliptik Hadis Edebiyatı ve Problemleri", *İstem Dergisi*, Konya, 2006.
- KILIÇ, Hamza , *Kâinat Kitabını Okumak*, İnsan Yay., İstanbul, 2006.
- KIRBAŞOĞLU, Hayri, "Hz. İsa'yı Gökten İndiren Hadislerin Tenkidî", *İslâmiyat*, c. III, Sayı, 4, Ankara, 2000.
- KİTAB-I MUKADDES, *Eski ve Yeni Ahit*, İstanbul, 1976.
- KOÇKUZU, Ali Osman, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahitlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, D.İ.B. Yay., Ankara, 1998.
- KÖSE, Ali, *Milenyum Tarikatları*, Truva Yay., İstanbul, 2006.
- KUTLU, Sönmez, "İslâm Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu" *İslâmiyât*, c. 4, Sayı 4, Ankara, 2001.
- MALKOÇ, Mehmet, *Klasik Dönem Maturîdîyye'de Kıyâmet ve Ahiret*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009.
- MATURİDÎ, *Te'vîlât'u Ehli's-Sünne*, (thk. Fatıma Yusuf Haymî), I-V, 2004.
- MUSAOĞLU, Ahmet, *Ölüm Yeniden Doğuş İçin Kıyâmet*, Okul Yay., İstanbul, 2004.
- MÜSLİM, Ebû Hüseyin Müslim b. Haccâc el- Kuseyrî, *Sahîh*, Beyrut, 1992.
- NESÂÎ, Ebû Abdurrahmân, *Sünen*, İstanbul, 1991.

- NESEFÎ, Ebu'l-Berekat Ahmet b. Mahmud, *el-Umde fi'l-Akâid*, çev., Temel Yeşilyurt, Kubbealtı Yay., Malatya, 2000
- NESEFÎ, Muhammed Nuru'l-Arabi, *Akâid Şerhi*, haz., Mehmet Serhan Tayşi, Marmara Üniv. İlahiyat Fak., Yay., İstanbul, 1993.
- NİRÜN, M. Ata, *Geçmişten Günümüze Kıyâmet Almanacağı*, Kozmik Yay., İstanbul, 2005.
- ÖZ, Mustafa, "Mehdilik" Maddesi, *D.İ.A.*, c.XXVIII, Ankara, 2003.
- ÖZDEMİR, Mehmet, "Endülüs'te Bir Emevi Mehdisi", *A.Ü.İ.F.Dergisi*, c.39, Ankara, tsz.
- PAÇACI, Mehmet, "Hadis'te Apokaliptizm veya Fiten Edebiyatı", *İslâmiyat*, c. I, Sayı 1, Ankara, 1998.
- Kutsal Kitaplarda Ölüm Ötesi*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2001.
- RAGIP, el İsfehani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal, *Mu'cemu Müfredati Elfazi'l-Kur'ân*, Daru'l Şamiyye, Beyrut, 2002.
- RÂZÎ, Fahreddîn, *Tefsîru'l Kebir*, Matbuat-ı İslâmiyye, Kahire, 1938.
- el-Muhassal*, çev. Hüseyin Atay, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002.
- REŞİD RIZA, *Tefsîru'l Menar*, Beyrut, tsz.
- SADUK, Şeyh, *Risalet'ül-İtikati'l-İmamiyye*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1978.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem, "Mecusî Dininde Mehdî İnancı" AÜİFD, sayı: 7, Erzurum, 1986.
- Dinlerde Mehdi Tasavvurları*, Sidre Yay., Samsun, 1997.
- SARITOPRAK, Zeki, *İslâm'a ve Diğer Dinlere Göre Deccal*, Yeni Asya Yay., İstanbul, 1992.
- "Dâbbetü'l-Arz" maddesi, *D.i.A.*, c.VIII, İstanbul, 1993.
- Nüzûl-i İsâ*, Çağlayan Yay., İzmir, 1997.
- Ehl-i Sünnet İncasına Göre Mehdilik*, www.yeniumit.com.tr, Sayı 37, İstanbul, 1997.
- SEFFÂRİNÎ, Ebu'l Avn Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. S âlim, *Ehvâlu'l Yevmu'l Kıyâme ve Alâmatuha'l Kübrâ*, Müessesetü'l Kütübi-s Sekafiyye, Beyrut, 1986.

- SEMERKANDÎ, Ebu'l Leys, *Tefsîru Ebi'l-Leys*, nşr. Ali M. Muavvaz, Beyrut, 1993.
- SEYHAN, Ahmet Emin, *Hadislerde Kıyâmet Alâmetleri (Envârü'l Âşıkîn Örneğinde)*, Tuğra Ofset, Isparta, 2006.
- SOFUOĞLU, Cemal, *Kur'ân-ı Kerim'e ve Hadislere Göre Hz. İsa ve Hristiyanlık*, D.İ.B. Yay., Ankara, 2005.
- SUYÛTÎ, Celâlüddîn Abdürrahmân, *Nüzûl-i İsâ Âhire'z Zaman*, (nşr. Mustafa Abdulkadir Ata), Beyrut, 1985.
- SÛLEMÎ, Ebu Mervan Abdümelik b. Habib Süleyman İbn Habib, *Eşrâtu's Sâa ve Zihabu'l Ahyar ve Bekâi'l Eşrar*, Dâru Edvai's Selef, Riyad, 2005.
- ŞELTUT, Mahmud, "İsa'nın Ref'i", çev. Ethem Ruhi Fığlalı, *A.U.İ.F. Dergisi*, c. XXIII, Ankara, 1978.
- ŞİMŞEK, Halil İbrahim, "Kıyâmet ve Alâmetlerinin Tasavvufî Tecrübe Açısından Yorumlanması", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 8, Sayı, 19, Ankara, 2007.
- ŞİMŞEK, Ümit, *Big-Bang Kâinatın Doğuşu*, Yeni Asya Yay., İstanbul, 1980.
- TACİRİNESEB, G. Hüseyin, *Mehdilik ve İmam Mehdi*, çev., Davut Duman, Oba Kitabevi, Ankara, 2001.
- TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l Beyân an Te'vîli'l Kur'ân*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1988.
- TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *Sünen*, İstanbul, 1992.
- TUNA, Taşkın, *Uzay ve Dünya*, Yeni Asya Yay, İstanbul, 1982.
Ol dedi Oldu, Şule Yay, İstanbul, 2005.
- TURAN, Ahmet, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Sidre Yayınları, Samsun, 2000.
- ÜNAL, Mehmet, "Tefsir Kaynaklarına Göre Hz. İsa'nın Ölümü, Ref'i ve Nüzülü Meselesi", *İslâmiyat*, c.III, sayı,4, Ankara, 2000.
- ÜZÜM, İlyas, "İsnaaşeriyye" maddesi, D.İ.A, c. XXIII., İstanbul, 2001.
- WATT, William, Montgomery, *Encyclopedia Americana*, Volume, 18, New York, 1968.
İslâmi Hareketler ve Modernlik, çev. Turan Koç, İz Yay., İstanbul 1997.
İslâm'da Siyasal Düşüncenin Oluşumu, çev. Ulvi Murat Klavuz, Birey Yay., İstanbul, 2001.
- VÂBİL, Yusuf b. Abdullah, *Eşrâtü's Sâa*, Dâru İbni'l Cevzi, Demmam, 1995.

- VELİ, Haşim, “Kıyâmet Alâmetleri”, (Sadeleştiren: Kamil Çakan) *Dini Araştırmalar Dergisi*, c.VI, sayı XVI, Ankara, 2003.
- YAR, Erkan, “Müslüman Düşüncesinde İsâ'nın Dünyaya İnişi Paradigması”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, c.4, sayı10, Ankara, 2000.
- YAVUZ, Ömer Faruk , *Kur'ân ve Kıyâmet*, Marifet Yay., İstanbul, 1997.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Mehdi” maddesi, *D.İ.A.* c. XXVIII, Ankara, 2003.
“Kıyâmet Alâmetleri” *D.İ.A.* c. XXV, Ankara, 2002.
- YILDIZ, Sakıp, *Bazı Kevnî Ayetlerin İlmi Tefsiri*, Atatürk Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi, (Teksir Nüshasıdır), Erzurum, 1984.
- ZEMAŞERİ, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer (ö.538/1144), *el- Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl*, Daru'l Fikr, Beyrut, 1977.